

Niyâzî-i Mısırî and the Characteristics of the Period in which he lived

Bilal GOK*

Abstract

Although Niyâzî-i Mısırî is thought to be Egyptian due to the Egyptian relative in his name, he is actually a Turkish mystic and poet who was born in Malatya and received his first education here. Niyâzî, who started to be interested in Sufism at a young age, did not neglect his teaching at the same time while he was teaching madrasah sciences in al-Azhar in Cairo, where he went to learn science. After returning to Anatolian lands again, he joined Halvetî sheikh Elmalılı Ümmî Sinan and completed his course in the sect from him. Niyâzî, who was rewarded with the caliphate by his Sheikh, became the head of the Halvetî Sufism school after the death of his sheikh. In this respect, it has been instrumental in the development of spiritually mature people for centuries. In this respect, he is a person of great importance in the history of Turkish Sufism. Niyâzî was compared to Muhyiddin Ibnu'l-Arabi in terms of his knowledge and intellectual depth and Yunus Emre in terms of his poetry. Misri's poems in the Divan are immortal works that have been read for centuries. Mısırî, who seems not to be indifferent to the political and social events of the period he lived; He made original comments on issues related to Sufism. In this study, Mısırî's ideas on science, wisdom and qualities, the relationship between sharia-tarikat-truth, seyr-i sulûk, the levels of the soul, worship and ihlâs, dhikr and good morals will be discussed. On the other hand, in order to make correct determinations about the world of thought of Mısırî, the political and social structure of the period in which he lived will be outlined.

Keywords: Niyâzî-i Mısırî, Ottoman Empire, Halvetiyye, Malatya, Cairo

Niyâzî-i Mısırî ve Yaşadığı Dönemin Özellikleri

Bilal GÖK

Öz

Niyâzî-i Mısırî, isminde yer alan Mısırî nisbeti sebebiyle Mısırlı olduğu zanni uyandırır da aslında O, Malatya'da dünyaya gelmiş, ilk eğitimini burada almış bir Türk mutasavvıf ve şairidir. Genç yaşta tasavvufa ilgi duymaya başlayan Niyâzî, ilim öğrenmek amacıyla gittiği Kahire'deki el-Ezher'de medrese ilimlerini talim ederken, aynı zamanda tasavvuf terbiyesini de ihmal etmemiştir. Tekrar Anadolu topraklarına döndükten sonra Halvetî şeyhi Elmalılı Ümmî Sinan'a intisap ederek tarikattaki

* Associate Professor, University of Inonu Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Branch of Islamic History, Malatya, Turkey.

Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Malatya, Türkiye.

bgok38@gmail.com

ORCID 0000-0002-5346-252X.

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 29 March / Mart 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 03 May / Mayıs 2021

Published / Yayın Tarihi: 11 July / Temmuz 2021

Volume / Cilt: 8; Issue / Sayı: 16; Pages / Sayfa: 754-779.

Suggested ISNAD Citation: Bilal Gök, "Niyâzî-i Mısırî ve Yaşadığı Dönemin Özellikleri", Kafkas Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 8/16 (Temmuz-July 2021), 754-779. www.dergipark.org.tr

seyri sülûkunu ondan tamamlamıştır. Şeyhi tarafından hilafetle taltif edilen Niyâzî, şeyhinin vefatından sonra Halvetî tasavvuf ekolünün başına geçmiştir. Bu yönüyle de asırlar boyunca manevi açıdan olgun insanların yetişmesine vesile olmuştur. O, bu yönüyle Türk tasavvuf tarihinde büyük öneme sahip olan bir şahsiyettir. Niyâzî, ilmi ve fikri derinliği açısından Muhyiddin İbnü'l-Arabî, şairliği yönüyle de Yunus Emre ile kıyaslanmıştır. Mısırî'nin Divan'ında yer alan şiirleri, yüzyıllar boyunca okunan ölmez eserler niteliğindedir. Yaşadığı devrin siyasi ve toplumsal hadiseleri karşısında ilgisiz kalmadığı görülen Mısırî; tasavvufu alakalı konularda orijinal yorumlar yapmıştır. Bu çalışmada Mısırî'nin ilim, arif ve nitelikleri, şariat-tarikat-hakikat ilişkisi, seyr-i sülûk, nefsin mertebeleri, ibadet ve ihlâs, zikir ve güzel ahlâk konularındaki fikirleri üzerinde durulacaktır. Diğer taraftan Mısırî'nin düşünce dünyası hakkında doğru tespitler yapabilmek için onun yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal yapısı ana hatlarıyla ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Niyâzî-i Mısırî, Osmanlı Devleti, Halvetiyye, Malatya, Kahire

GİRİŞ

Niyazi-i Mısırî, Osmanlı döneminde XVII. yüzyılın başlarında 1618'de Malatya'da dünyaya gelip, o zamanlar Osmanlı toprağı olan Limni adasında 1694'te hayata gözlerini kapatmıştır. Ancak ömrünün büyük bir kısmında, Bursa'da yaşamıştır. Mısırî, Osmanlı tarih araştırmacılarının Duraklama Devri olarak nitelendirdikleri bir devirde yaşamıştır. Mısırî'nin doğup büyüdüğü ortamın iyi bilinmesi, kişilik ve düşünce yapısının anlaşılması açısından büyük öneme sahiptir. Bu sebeple onun yaşadığı dönemin genel siyasi ve içtimai vaziyetinin ana hatlarıyla gözden geçirilmesi faydalı olacaktır.

1. Niyâzî-i Mısırî'nin yaşadığı dönemde siyasi ve sosyal hayat

Mutasavvıf Niyâzî-i Mısırî'nin yaşadığı devir (1618-1694) Osmanlı Devleti'nin gerilemeye yüz tuttuğu bir zaman dilimidir. Onun yaşadığı dönemde yedi Osmanlı padişahı hüküm sürmüştür. Bunlar: Sultan I. Mustafa (1617-1618 ve 1622-1623), II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640), İbrahim (1640-1648), IV. Mehmed (1648-1687), II. Süleyman (1687-1691), II. Ahmed'dir (1691-1695).

Sultan I. Ahmed'in vefatından sonra kardeşi I. Mustafa tahta çıkarıldı. Osmanlı taht veraset usulüne göre hükümdar öldüğünde oğlu tahta geçiyordu.¹ Buna göre Şehzade Osman'ın tahta geçmesi gerekmektedir. Bu aşamada, Şehzade Mustafa'nın aklında hafiflik olduğu yönündeki ikazların dikkate alınmadığı anlaşılır. Onun halkla irtibata geçtiğinde zamanla düzeleceği ümit edilmiştir.² Bazı tarihçiler Mustafa'nın tercih edilmesinde Şeyhülislâm, Kaymakam ve Kösem Sultan'ın etkili olduğunu savunmuşlardır.³

¹ Mehmed b. Mehmed Edirnevî, *Nuhbetü't-Tevârîh ve'l-Ahbâr, Târih-i Âl-i Osmân (Metinleri, Tahlilleri)*, haz. Abdurrahman Sağır (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000), 16; Joseph Freiherr von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992), 8/178; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 3/127.

² İbrahim Peçevî, *Târih*, sad. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981), 2/337; Mustafa Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, sad. Zuhuri Danışman (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967), 2/699, 706.

³ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ül-Vukuat*, sad. Neşet Çağatay (Ankara: TTK, 1992), 1-2/215; Mücteba İlgürel, "Ahmed I", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/32; Yılmaz Öztuna, *Sultan Genç Osman ve Sultan IV. Murad* (Ankara: Ötügen Neşriyat, 2018), 18.

I. Mustafa, sürekli av merasimine çıkıyor, âlimlere, dervişlere ve fukaraya bolca ihsanlarda bulunuyordu. Ancak bir süre sonra sürekli denize seyre gittiği, balıklara altın attığı, bazı vezirlere karşı dengesiz hareketlerde bulunduğu görüldü. Bu zafiyet sebebiyle tahttan indirildi (1618). Yerine II. Osman başa geçirildi.⁴

Osman'ın saltanat döneminde Safevîler ile Osmanlıların lehine bir barış antlaşması imzalandı (1619).⁵ Lehistan'ın sınır ihlalleri yapması sebebiyle Hotin seferine karar kılındı (1621). Genç hükümdar sefere çıktı. Hotin kalesi otuz dört gün kuşatıldıysa da fethedilemedi. Komutan ve askerlerin ciddiyetsiz davrandıkları görüldü. Lehistan ile sulh akdedildikten sonra geri dönüldü.⁶ Dönemin tarihçileri, Sultan'ın Hotin seferi dolayısıyla askere kırgın olduğunu ve bu başarısızlığın intikamını onlardan almayı düşündüğünü belirtir.⁷ Modern tarih yazarlarına göre II. Osman, yenilikçi bir hükümdardı. Özellikle yeniçerilik ve ilmiye sınıfına el atmak istiyordu.⁸ Sultan Osman, gördüğü bir rüyanın etkisinde kalarak hacca gitmeye karar verdi. Payitahttan ayrılmaması yönündeki ikazlara aldırmadı. Hal böyleyken padişahın Yeniçeri ocağını kaldırmak için Anadolu'dan asker toplamak istediğine dair haberler yayılmaya başladı. Haberin sipahilerin kulağına gitmesinden sonra isyan gerçekleşti. Karışıklıkların önüne geçme çabaları bir türlü fayda vermedi. Osman'ı hal eden asiler, I. Mustafa'yı ikinci kez tahta çıkardıkları gibi genç hükümdarı Yedikule'ye götürüp katlettiler (1622).⁹

II. Osman gibi meziyetli genç bir hükümdarın öldürülmesi, halkı derin üzüntüye boğmuştu. Yurdun her yerinde padişah katiliğiyle suçlanan askerler nefretle anılmaya başlandı. Bu sebeple Antep, Trablusşam ve Erzurum'da yeniçerilere karşı fiilî hareketler görüldü. Erzurum'da asi Abaza Mehmed Paşa, Şebinkarahisar ve Sivas'tan sonra Ankara üzerine gelip şehri kuşattı. Trablusşam ve Maraş yönetimi de isyana destek verdiler.¹⁰ Bu

⁴ Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Topçular Kâtibi, *Târih*, haz. Ziya Yılmaz (Ankara: TTK, 2003), 1/670; Peçevî, *Târih*, 2/338; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 2/709-710; Hammer, *Osmanlı*, 8/179.

⁵ Peçevî, *Târih*, 2/344-345; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 2/721-722; Hammer, *Osmanlı*, 8/181; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi: (Târîh-i Devlet-i Osmâniyye)*, sad. Musa Duman (İstanbul: Gökkuşbuğu, 2005), 233.

⁶ Peçevî, *Târih*, 2/351-354; Mehmed Hemdemi Çelebi Solakzâde, *Solakzâde Tarihi* (İstanbul: Maarif Nezâreti, 1880), 705; Edirnevî, *Nuhbe*, 17; Kâtib Çelebi, *Fezleke* (İstanbul: Cerîde-i Havâdis Matbaası, 1869), 1/407-412, 2/1-6; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 2/737, 745-755; Hammer, *Osmanlı*, 8/203; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/129-133; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, ed. Erhan Afyoncu, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 3/526.

⁷ Abdülaziz Karaçelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr* (Bulak, 1248), 534-549; Hammer, *Osmanlı*, 8/211-212; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, 234.

⁸ Kadir Kazalak - Tufan Gündüz, "II. Osman'ın Hotin Seferi (1621)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14 (2003), 144; Hasan Yaşaroğlu, "Osmanlı'da Bir Darbe ve Tahlili: Genç Osman Örneği", *Turkish Studies* 8-7/ (2013), 705-732.

⁹ Peçevî, *Târih*, 2/355-362; Edirnevî, *Nuhbe*, 18-19; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/10-16, 22-24; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 2/762-784; Hammer, *Osmanlı*, 8/227; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic*, 1-2/222; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/137-142.

¹⁰ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/26-35; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 2/794-800, 810-811; Hammer, *Osmanlı*, 8/239; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/143-146.

sıkıntılı ortamda sadaret makamına getirilen Kemankeş Ali Paşa'nın girişimleriyle Mustafa'nın yerine IV. Murad tahta getirildi.¹¹

Osmanlı Devleti'nin kudretli sultanlarından birisi olan IV. Murad tahta geçtiğinde (1623), devlet siyasî ve ekonomik sıkıntılar içerisindeydi. Padişahın henüz çocuk olması, zorbaların cesaretini artırıyor, Abaza Mehmed Paşa gibi asilerin başkaldırısı devam ediyordu. Bu arada Bağdat, İran tarafından işgal edilmişti.¹² Sultan Murad, rüştüne erişinceye kadar annesi ve ümeranın vesayeti altında kalmıştı. Onun, devlet idaresinde hükmünü yürütmesi, Hüsrev ve Recep Paşaları ortadan kaldırmasıyla başladı.¹³

Bu dönemde, Balıkesir ve çevresindeki Saruca ve Sekbanların isyanı bastırıldı. Ayrıca Cebel-i Lübnan'daki asi Dürzîler yola getirildi. Yemen'de ise Zeydîler, Yemen valisini kuşatma altına almıştı.¹⁴ Diğer taraftan Padişah, İstanbul'da çıkan büyük yangın sebebiyle, İstanbul'daki bütün kahvehaneleri yıktırdı. Yerlerine bekârların kalması için odalar yaptırıp tütününü yasakladı.¹⁵

Osmanlı'nın iç karışıklıklarla uğraştığı bu dönemde İranlılar Van kalesini kuşattı (1633). Sadrazam Mehmed Paşa Van'a ulaşmadan, Diyarbakır valisi Murtaza Paşa İran ordusunu yenerek sınırdan uzaklaştırdı.¹⁶ Bilahare Sultan Murad bizzat sefere çıkarak Revan kalesini fethetti (1635). Padişahın, Revan Seferi'nden dönüşünden kısa süre sonra, İranlılar Revan'ı tekrar ele geçirdiler.¹⁷

Bu sıralar Sakarya'da, halktan haraç kesen Şeyh Ahmed idam edildi.¹⁸ Sultan Murad, Bağdat'ı yeniden fethetmek için sefere çıktı. Osmanlı ordusu bir aylık kuşatmanın ardından şehri teslim aldı (1638). Bundan sonra İranlılarla Türk-İran sınırını belirleyen Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı. Devletini her açıdan geliştiren Sultan Murad'ın ölümünden sonra, İbrahim tahta geçti (1640).¹⁹

-
- ¹¹ Peçevî, *Târih*, 2/371-373; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/38; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 2/817-821; Hammer, *Osmanlı*, 8/258; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic*, 1-2/223; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/148.
- ¹² Peçevî, *Târih*, 2/375-376; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/39-44, 46; Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmânî*, sad. Ömer Karayumak (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1976), 23-24; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 2/824-829, 841-842, 859-876; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic*, 1-2/225-226; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/150-151.
- ¹³ Peçevî, *Târih*, 2/398; Edirnevî, *Nuhbe*, 19-20; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/140-142; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 3/1143-1148, 1161-1162; Hammer, *Osmanlı*, 9/135-136; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, 235-239; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/183, 186.
- ¹⁴ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/111; Halife, *Gilmânî*, 29; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 3/1186-1195, 1204-1211.
- ¹⁵ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/197; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 3/1216-1222; Hammer, *Osmanlı*, 9/152-153; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic*, 1-2/235; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, 240; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/191.
- ¹⁶ Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 3/1215-1216, 1224-1226; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic*, 1-2/236.
- ¹⁷ Peçevî, *Târih*, 403-404, 407-410; Edirnevî, *Nuhbe*, 21; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/171-173, 179; Halife, *Gilmânî*, 31; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 3/1282, 1285-1289, 1298-1309, 1324; Hammer, *Osmanlı*, 9/190-193, 204; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic*, 1-2/237-238.
- ¹⁸ Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 3/1380-1383; Hammer, *Osmanlı*, 9/222; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/200.
- ¹⁹ Peçevî, *Târih*, 2/413-421, 454; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/192, 200-205, 219; Halife, *Gilmânî*, 34-36; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 3/1371-1372, 1407-1422, 1471-1472, 1485-1492; Hammer, *Osmanlı*, 9/218-221, 230-240, 10/10; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic*, 1-2/241; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, 241-242; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/203-205; Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdat

Sultan İbrahim, öncelikle komşularla barışı güçlendirme politikası yürüttü. Venediklilerle ticarî imtiyazları gözden geçirip tazminat borçlarını tahsil etti. Fransa, İngiltere, İran ve Avusturya yapılan muahedeler yenilendi.²⁰

Bu dönemde, devleti düzlüğe çıkarmak için paranın ıslahı, fiyatların belli bir düzene sokulması gibi konulara önem verildi. Dış politikada da bazı başarılar kazanıldı. Azak Kalesi Kazakların işgalinden kurtarıldı (1642). Akdeniz'deki stratejik Girit'e askeri sefer başlatıldı.²¹ Ancak Sultan İbrahim'in samur kürk merakı devlet bütçesini zora soktu. Şeyhülislâm Abdürrahim'in fetvasıyla tahttan indirildi. Sarayda kilitlendiği odada hayatına son verildi. Onun yerine Şehzade Mehmed yedi yaşında tahta çıkarıldı (1648).²²

IV. Mehmed döneminin ilk yıllarında Anadolu ve haricindeki zorbarlar nüfuzlarını artırdılar. Venedik'le yapılan savaşlar Osmanlılar aleyhine döndü. Hazinesinin para sıkıntısı ve yüksek enflasyon ekonomik darboğazın habercisiydi. Maaş ödemesinde, kendilerine züyük akçe verilen askerlerin başını çektiği, Çınar Vak'ası meydana geldi. Sultan IV. Mehmed, asilerin kendisinden asılmasını istediği kişileri onlara vererek canını kurtardı.²³

Bu sıralar, padişahın çocuk olması sebebiyle devlet yönetimi Valide Hatice Turhan Sultan'ın elindeydi. Ümeranın, Valide'ye telkinleri sonucunda Köprülü Mehmed Paşa sadarete getirildi (1656).²⁴ Köprülü iş başına geldikten sonra İstanbul'da sükûneti sağladı. Devlet, içte ve dışta eski kudretli günlerine dönmeye başladı. Abaza Hasan isyanı bastırıldı.²⁵ Toplumunu birbirine düşüren "Kadızedeliler" hareketinin öncülerini bertaraf

Seferi Menzîlnâmesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 2/3-4 (1965), 1-36; Mehmet İnbaşı, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Masraf Defteri", *Erzurum Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 12 (1999), 277-287.

²⁰ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/236; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 4/1549-1550, 1607-1608, 1612; Hammer, *Osmanlı*, 10/11-14; Sandor Papp, "Zitvatorok Antlaşması", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/472-474.

²¹ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/223, 246; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 4/1503-1504, 1550-1551, 1661-1693; Hammer, *Osmanlı*, 10/15-17, 68; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic*, 1-2/243-245; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/216-222.

²² Kâtib Çelebi, *Fezleke*, 2/327; Halife, *Gilmânî*, 48-49; Fahri Çetin Derin, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si (Tahlil ve Metin Tenkidi)* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1993), 4, 71-74; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 4/1823-1856; Hammer, *Osmanlı*, 10/105-110, 121-124; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic*, 1-2/247-248; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/233-237.

²³ Mehmed Ağa Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke (Tahlil ve Metin)*, haz. Nazire K. Türkal (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 5-6, 20-21, 52-53, 57-58, 65-66; Halife, *Gilmânî*, 85-91; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 5/2097-2098, 2108-2109, 2135-2138; Hammer, *Osmanlı*, 10/133-136, 143; Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı* (İstanbul: Kitabhâne-i Hilmi, 1923), 4/198-211; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/290-293; İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 3/420-421.

²⁴ Halife, *Gilmânî*, 103; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 5/2145, 6/2636, 2706-2708, 2712; Sarı Mehmed Paşa Defterdar, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 3-4; Mehmed Ağa Silâhdar, *Silâhdar Tarihi* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 1/57; Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, 68-69; Derin, *Vekâyi'nâme*, 83; Hammer, *Osmanlı*, 10/267-270; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, 253-254; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/302-305.

²⁵ Halife, *Gilmânî*, 127; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 6/2828-2839, 2874; Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, 152-159, 170-177; Hammer, *Osmanlı*, 11/35-36; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, 258-260; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/393.

etti.²⁶ Öbür taraftan Venedik güçleri mağlup edilip, boğaza yakın adalar istiladan kurtarıldı.²⁷ Erdel meselesi de çözüme kavuşturuldu.²⁸

Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde büyük başarılar elde edildi. O, devletin kudretini denizlerde Venedikliler ile Fransızlara, Orta Avrupa'da Lehler ve Avusturyalılara gösterdi.²⁹ Uyvar fethedildi ve Avusturya ile Vasvar Antlaşması imzalandı (1664).³⁰ Çeyrek asırlık Girit meselesi halledildi.³¹ Türk ordusu Lehistan'ın en müstahkem kalelerinden biri olan Kamanıçe'yi fethetti (1672).³² Fâzıl Ahmed Paşa 1676'da vefat ettikten sonra, Köprülü ailesinin himayesinde yetiştirilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadarete getirildi.³³

Bu dönemde ilk Osmanlı-Rus savaşı başladı. Osmanlı ordusu, 1678'de Çehrin kalesini fethetti. İki sene sonra çıkılan sefer 20 yıllık barış anlaşmayla sona erdi.³⁴ Bu sıralar Avusturya İmparatoru I. Leopold, Macarlar üzerine taciz seferleri düzenliyordu. Vasvar antlaşması yürürlükte olmasına rağmen Sadrazam, Avusturya'ya savaş kararı aldı. Toplanan savaş meclisinde öncelik "Yanık ve Komaran kalelerine verilmiş, Viyana için ilkbaharın beklenmesi" istenmişti. Ancak Sadrazam bu kararı önemsemedi.³⁵ Osmanlı ordusu 14 Temmuz 1683 tarihinde Viyana'yı kuşattı. İki ay boyunca devam eden kuşatmada fetih gerçekleşmedi. Polonyalıların ve Bavyeralıların Tuna'yı geçerek Avusturyalılara yardıma gelmesi, Osmanlı ordusu için adeta sonun başlangıcı oldu. Avusturyalılar, 12 Eylül 1683 tarihinde genel bir taarruz gerçekleştirerek Osmanlı birliklerini Viyana'dan çıkardı.³⁶

²⁶ Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, 69-71; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/364.

²⁷ Halife, *Gilmânî*, 108-110; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 6/2776-2782; Silahdar, *Târih*, 1/91; Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, 81-86, 107-118, 127-132; Hammer, *Osmanlı*, 11/23, 25; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, 255-256; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/378.

²⁸ Halife, *Gilmânî*, 132; Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, 6/2818, 2822, 2839-2842; Silahdar, *Târih*, 1/122; Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, 121-123, 142-152, 216-230; Hammer, *Osmanlı*, 11/59-61; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, 257; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/382-385.

²⁹ Silahdar, *Târih*, 1/412-415; Defterdar, *Zübde*, 7; Hammer, *Osmanlı*, 11/93-96.

³⁰ Halife, *Gilmânî*, 183-191; Defterdar, *Zübde*, 8; Silahdar, *Târih*, 1/249-254, 279-283, 357-360, 368-369; Hammer, *Osmanlı*, 11/98-101, 127-128; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/404-406, 411.

³¹ Defterdar, *Zübde*, 9; Hammer, *Osmanlı*, 11/155.

³² Defterdar, *Zübde*, 28-32; Hammer, *Osmanlı*, 11/243-255; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, 263-269; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/423.

³³ Silahdar, *Târih*, 1/652; Derin, *Vekâyi'nâme*, 400; Hammer, *Osmanlı*, 12/8; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/428.

³⁴ Silahdar, *Târih*, 1/7590-602, 674-680, 702-707, 733-735, 752; Defterdar, *Zübde*, 86, 91-93, 119; Derin, *Vekâyi'nâme*, 412-418; Hammer, *Osmanlı*, 12/19-24, 37-38; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/429-432.

³⁵ Silâhdar, *Zeyl-i Fezleke*, 818, 829; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/437; Songül Çolak - Metin Aydar, "Savaş ve Propaganda: 1683 Viyana Kuşatması Üzerine Bir Değerlendirme", *Bellekten* 84/301 (11 Aralık 2020), 1045-1196.

³⁶ Silahdar, *Târih*, 2/44-51, 85-89; Defterdar, *Zübde*, 147, 152-154; Hammer, *Osmanlı*, 12/57-77; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/445, 450-452.

II. Viyana yenilgisinden sonra bilhassa Balkan toprakları asayiş ve iktisadi açıdan sıkıntıya düştü. Bu durum birçok yerin elden çıkmasına sebep oldu.³⁷ Estergon, Budin ve Mohaç yenilgilerinin ardından halk, askerler ve ulema padişaha karşı cephe aldı. Devlet erkânının ittifakıyla IV. Mehmed tahttan indirilerek yerine kardeşi II. Süleyman getirildi (1687).³⁸

Macaristan'da Eğri kalesi düştü. Bu sırada Venedikliler de bazı yerleri kuşatmaya başladı. Osmanlı, bir taraftan Avrupa'da varlığını korumaya çalışırken öbür taraftan malî zorluklar içinde kıvranıyordu. Çok fazla geçmeden Avusturyalıların Belgrad'a girdikleri haberi geldi. Bütün bunlara karşın Eğriboz kalesini kuşatan Venedikliler geri püskürtüldü. Venedik ve Lehistan'a karşı zaferler elde edilirken, Avusturya cephesindeki Avlonya, Vidin, Niş, Kanije elden çıktı. Hal böyleyken devlet merkezinde alınan kararlar Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa sadarete getirildi (1689).³⁹

Paşa, devletin iç nizamına çeki düzen verdi. Nitekim ağır vergileri hafifletti. Ortodoks halka ihsanlarda bulundu. Kısa süre içinde asilerin sultasını kırdı. Orta Macaristan'da düşmanın eline geçen Niş ve Semendire kaleleri fethedilerek Belgrad önlerine gelindi. Belgrad'ı ve bütün Sırbistan'ı hâkimiyeti altına aldı (1690). Fâzıl Mustafa'nın muhteşem başarılarından dolayı bütün Osmanlı ülkesi sevince boğuldu. Fakat iyice rahatsızlanan II. Süleyman (1691) yılında vefat etti.⁴⁰

II. Süleyman'dan sonra yerine, kardeşi Ahmed tahta geçti. Padişah, cephedeki Fâzıl Mustafa Paşa'yı görevinde bıraktı. Ancak ilerleyen süreçte sadrazamın şehit düştü ve ordu dağıldı.⁴¹ Fâzıl Mustafa'nın akabinde sadaret makamına Kadı Ali Paşa ve ardından Merzifonlu Hacı Ali Paşa getirildi. Osmanlı idaresinde sık sık yönetici değişiklikleri yaşanırken Varad Kalesi Avusturya'nın eline geçti. Memleketin dâhili vaziyeti de pek parlak değildi. Ancak Trablusşam ve Beyrut havalisinde eşkıyalık eden Râfizî ve Dürzîlerin yola getirilmesi başkentte memnuniyetle karşılandı.⁴² Sadrazam Bozoklu Mustafa Paşa çıktığı Belgrad seferinde, Avusturyalıları buradan çıkarmayı başardı (1693). Sadrazam, kaleleri tamir ettirip yeterli sayıda asker yerleştirdi.⁴³ Kazak ve Lehlilerin sınır tecavüzleri cezasız bırakılmadı. İçte ve dışta devlet işleri başarıyla yürütüldü. Sürmeli Ali Paşa'nın sadaret döneminde çıkılan Avusturya seferinde Varadin şehri kuşatıldıysa da mevsimin müsait

³⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/455-457; İlber Ortaylı, "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları* 02/02 (01 Aralık 1981), 195-202; Mustafa Turan, "II. Viyana Muhasarası: Osmanlı Devleti'nde Siyasi, İdari ve Askeri Çözüm", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 9 (1998), 429.

³⁸ Silahdar, *Târih*, 2/211, 295; Defterdar, *Zübde*, 265; Halife, *Gilmânî*, 155; Hammer, *Osmanlı*, 12/125, 128-129, 138-139, 144-145; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/370, 471, 490-495.

³⁹ Silahdar, *Târih*, 2/315, 317, 381, 471; Defterdar, *Zübde*, 282, 297; Hammer, *Osmanlı*, 12/163-167, 182; Ahmed Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 1/49; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/511-512, 524.

⁴⁰ Defterdar, *Zübde*, 367-380, 395; Hammer, *Osmanlı*, 12/186-190; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/433, 524-528; Abdülkadir Özcan, "Süleyman II", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/75-80.

⁴¹ Silahdar, *Târih*, 2/572, 591; Defterdar, *Zübde*, 400-402; Hammer, *Osmanlı*, 12/192-194; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/530-536.

⁴² Silahdar, *Târih*, 2/596, 626, 669; Defterdar, *Zübde*, 410-411, 429.

⁴³ Silahdar, *Târih*, 2/703, 708-716; Defterdar, *Zübde*, 456-463, 465-466.

olmaması sebebiyle ordu geri çekildi.⁴⁴ Osmanlı ordusu Avusturya cephesinde çarpışırken Malta ve Papalık kuvvetleri, Sakız adasını istila ettiler. II. Ahmed, adanın düşmanlardan alınması için hazırlıklara başladı lakin ömrü bunu yapmaya yeterli gelmedi (1695).⁴⁵

İşte Şeyh Niyâzî-i Mısırî böylesine siyasi, askeri, idari, ekonomik ve içtimai şartlar içerisinde yaşadı. Müellifin içerisinde yaşadığı bu ortam, muhtemelen onun fikir ve şahsiyetinde derin izler bıraktı. Belki de onun devlet idaresini açıkça eleştirmesine ve defalarca sürgün hayatı yaşamasına sebep oldu. Mısırî'nin yaşadığı ortamı ana hatlarıyla ele aldıktan sonra burada onun hayat evrelerine yer verilecektir.

2. Niyâzî-i Mısırî'nin Hayatı

Niyâzî-i Mısırî (1618-1694), asıl adı Muhammed veya Mehmed'dir. Halvetiyye'nin Mısıriyye kolunun kurucusu mutasavvıf ve şairdir. 12 Rebülevvel 1027/9 Mart 1618 tarihinde Malatya'nın Aspozi köyünde dünyaya gözlerini açmıştır. Babası köyün ileri gelenlerinden ve Nakşibendiyye tarikatı mensuplarından Ali Çelebi'dir. Mısırî, kardeşi Ahmed ile birlikte ilim tahsiline başladıktan sonra Halvetî şeyhlerinden Hüseyin'e intisap etmiştir.⁴⁶

Şeyh Hüseyin'in Malatya'dan ayrılmasından sonra Niyâzî de babasından izin alarak şehirden uzaklaşmıştır. (1048/1638) tarihinde Diyarbakır'a gelmiş burada bir yıl kaldıktan sonra, oradan Mardin'e intikal etmiş ve burada bir yıl kalarak mantık ve akaid ilmini öğrenmiştir. Bilahare Bağdat ve Kerbelâ üzerinden (1050/1640) yılında Mısır'a ayak basmıştır. Mısır'a geldiğinde muhtemelen 23 yaşındadır. İskenderiye'de bir Kadiri şeyhinin tekkesinde belli bir süre kaldıktan sonra ilim tahsili için Kahire'ye geçmiştir. Burada Câmîu'l-Ezher'de derslere başlamış, aynı zamanda Şeyhuniyye külliyesindeki Kadiri şeyhine biat etmiştir. Mısırî, üç yıl boyunca gündüzleri medresede zahir ilimlerini öğrenmiş, geceleri ise kaldığı tekkede seyr-i sülûk ile manevi eğitimini sürdürmüştür. Ancak şeyhi, ondan zahir ilim talebinden vazgeçmesini, aksi takdirde tarikat ilminde mesafe alamayacağını söylemiştir. Mısırî, şeyhinin bu ikazı üzerine kararsız kalmış ve istihareye yatmıştır. Rüyasında gördüğü Abdülkâdir Geylânî, ona tarikat ilmini öğretecek şeyhin Mısır'da olmadığını haber vermiştir. Gördüğü rüyasını şeyhine anlattığında, şeyhi ona kendi halifeliğini teklif etmişse de o bunu kabul etmeyip Mısır'dan ayrılmıştır (1053/1643).⁴⁷

Mısırî, Arabistan ve Anadolu'nun farklı yerlerine uğramış buralarda şeyhler ve âlimlerle görüşmüştür. Ardından İstanbul'a gelerek Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin hemen yanı başındaki tekkede kalmıştır (1056/1646). Bir süre sonra da İstanbul'dan Bursa'ya geçmiştir. Bursa'da önce Veled-i Enbiya Camii'nin kayyımının evinde, bilahare Ulu Camii yakınlarında bir medresede ikamet etmiştir. Akabinde yine gördüğü bir rüya üzerine Uşak'a gelmiştir. Burada Halvetî Şeyhi Ümmî Sinan'ın halifesi Muhammed'e misafir olmuştur. Bir

⁴⁴ Silahdar, *Târih*, 2/739-742, 748, 754-779; Defterdar, *Zübde*, 492-494; Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/554-555.

⁴⁵ Silahdar, *Târih*, 2/787, 795; Defterdar, *Zübde*, 496-497, 517; Hammer, *Osmanlı*, 12/219-220; Mücteba İlgürel, "Ahmed II", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/33-34.

⁴⁶ İbrahim Râkım, *Vâkîât-ı Niyâzî-i Mısırî (inceleme-metin)*, haz. Kâmil Beki (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 1-2; Mustafa Aşkar, *Niyazi-i Mısri ve Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998), 64; Kenan Erdoğan, *Niyazi Mısri: Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanı (tenkitli metin)* (Ankara: Akçağ Yay., 2008), 43-46.

⁴⁷ Râkım, *Vâkîât*, 3-4; Aşkar, *Mısri*, 66-68; Erdoğan, *Mısri*, 47-48.

müddet sonra buraya gelen Şeyh Ümmî Sinan'a biat etmiştir. Mısri, şeyhiyle beraber onun yaşadığı Elmalı'ya geçmiştir. Dokuz yıl boyunca şeyhine hizmette bulunmuş, dergâhta imamlık, şeyhin oğluna hocalık yapmış ve camide halka vaaz etmiştir. Ayrıca tekkenin kışlık yiyecek ve yakacağını temin etmiştir. Zorlu çileler ve riyazet dolu yılların ardından seyr-i sülûkunu tamamladıktan sonra doğup büyüdüğü Malatya'yı ve ailesini şeyhinin oğluyla birlikte ziyaret etmiştir. Malatya'dan dönüşünde şeyhinin bilgisi dahilinde yaptığı kısa İstanbul seyahatinden sonra Elmalı'ya dönmüştür. Mısri, burada Şeyh Ümmî Sinan tarafından hilafetle taltif edilmiştir (1066/1655).⁴⁸

Mısri, şeyhinden icazet aldıktan sonra halkın dinî tasavvufî eğitimi için seferber olur. Bu maksatla Uşak, Çal ve Kütahya'da bulunur. Bir sene sonra Şeyhi Ümmî Sinan'ın ölüm haberini alarak Elmalı'ya döner (1067/1656-1657). Ancak Elmalı'da fazla durmayıp Uşak'a gelir. Burada bir süre kaldıktan sonra Bursa'ya gitmeye karar verir. Kendisini sevenlerle geldiği Bursa'da tekkesi yapılan kadar daha önce kaldığı yerlerde barınır. Ulu Camii'nde vaaz eder. Mum yapıp satarak maişetini sağlar. Halktan Hacı Mustafa'nın kızıyla evlenir. Söz konusu evliliğinden Fatma ve Ali Çelebi dünyaya gelmiştir. Bu sıralar IV. Mehmed'in saray hocası olan Kadızâdeli Vaiz Vanî Mehmed Efendi'nin (ö.1096/1685) telkinleriyle, devlet açık zikir ve deverânı yasaklamıştır. Bursa'da yeni tanınmaya başlayan Mısri, zikir ve deverandan geri adım atmamıştır.⁴⁹

Mısri, (1080/1669) senesinde tekke inşaatını bitirmiş ancak devlet yetkililerinin ve halkın tarikatlara karşı takındığı menfi tavır sebebiyle oturduğu mahalleyi terk etmek zorunda kalmıştır. Tepkilerin giderek artmasından sonra durumu devlet adamlarına anlatmak istemiş ve Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın daveti üzerine Edirne'ye gitmiştir. Burada 40 gün kalmış ve tarikatlarla ilgili genel vaziyeti devletin en üst merciine anlatma imkânı bulmuştur. Daha sonra Edirne'den İstanbul'a geçmiştir. Ayasofya Camii'nde IV. Mehmed'in de hazır bulunduğu cemaate verdiği Cuma vaazında zikrin faziletleri, tekkelerin birer ilim-irfan yuvası olduğu, ehli tasavvufun millet ve memleket için yaptıkları faydalı hizmetlerden bahsetmiştir. Padişah, sohbetten etkilenmiş ve henüz Mısri kürsüden inmeden zikir yasağını kaldırmıştır. Mısri, maksadına ermiş bir vaziyette Bursa'ya dönmüştür.⁵⁰ Ancak bu durum uzun sürmemiştir.

Osmanlı ordusunun Kamanıçe seferinde olduğu sıralar Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa, Niyâzi-i Mısri'yi ikinci defa Edirne'ye davet etmiştir (1083/1672-1673). Davete icabet eden Mısri'nin, bu defa sohbetinde cifre istinaden bazı çıkarımlar yaptığı söylenirse de o birtakım yolsuzluklardan bahsettiği ve yönetimi aşikâr şekilde eleştirdiği anlatılır. Mısri'nin dile getirdiği konular yönetimi rahatsız etmiş ve hakkında sürgün emri çıkartılarak Rodos adasına sürülmüştür. Rodos kalesinde bir süre ayağı zincirli vaziyette bir hücrede tutulmuş daha sonra zincirlerinden kurtulmuştur. Sürgün günlerinde ibadet, tesbihat ve zikirle meşgul olan Mısri, kendisi gibi adada sürgünde kalan Kırım Hanı Selim Giray ile dostluk bağı kurmuştur. Dokuz ay süren bu sürgünden sonra padişahın affına nail olarak Bursa'ya dönmüştür.⁵¹

⁴⁸ Râkım, *Vâkıât*, 5-9; Aşkar, *Mısri*, 71-81; Erdoğan, *Mısri*, 49-52.

⁴⁹ Râkım, *Vâkıât*, 10-13; Aşkar, *Mısri*, 82-92; Erdoğan, *Mısri*, 52-58.

⁵⁰ Aşkar, *Mısri*, 93-106; Erdoğan, *Mısri*, 59-60.

⁵¹ Aşkar, *Mısri*, 112-117; Erdoğan, *Mısri*, 60-62.

Rodos'tan dönüşünde faaliyetlerine devam eden Mısırî, ebced ile birtakım hesaplamalar yaparak Hz. Hasan ve Hüseyin'in peygamber olduklarını iddia etmiştir.⁵² Söz konusu açıklamalar sebebiyle Bursa kadısının durumu payitahta şikâyetinin ardından bu defa Limni'ye sürülmüştür (1088/1677). Mısırî, sürüldüğü adada etrafında büyük bir cemaat oluşturmuştur. Mısırî'nin iki yıl sonra affedildiği fakat burada kalmaya devam ettiği anlatılsa da aradan geçen 15 senede ruh ve beden sağlığının bozulduğu anlaşılmaktadır. Nihayet bizzat Köprülüzâde Mustafa Paşa'nın isteği üzerine adadan ayrılarak Bursa'ya dönmüştür (1103/1691-1692).⁵³

Niyâzî-i Mısırî, sürgün dönüşünde uzlete çekilmek yerine halkın içerisine karışmış, fakir fukaranın dertleriyle ilgilenmiştir. Ancak bu gelişinde şehirde sadece 16 ay kalabilmiştir. Mısırî, Osmanlı ordusunun Avusturya seferine hazırlandığı bir süreçte: "Bu sene Allah yolunda gazaya memur olduk" diyerek sefere katılacağını açıklamıştır (1104/1692-1693). Dönemin Osmanlı yönetimi, Mısırî'nin etrafında topladığı insanlarla ihtilale kalkışmasından endişe etmektedir. Şeyhin harekete geçmesine engel olmak maksadıyla, Bursa'da kalmasını ve hayır dua ile meşgul olmasını isteyen bir Hatt-ı Hümayun gönderilmiştir. Mısırî, mektuba karşılık olarak, başkaldırı niyetiyle değil padişaha destek olmak amacıyla geleceğini bildiren bir mektup yollamıştır. Şeyh, müridleriyle Bursa'dan harekete geçtiğinde Sultan II. Ahmed, gelenlerin Tekirdağ iskelesinde karşılanması maksadıyla adamlarından Beşir Ağa'yı görevlendirilmiştir. Dönemin tarihçileri, Şeyh'in binmesi için hususi bir bineğin gönderildiğini, ayrıca akçe tahsisatının da yapıldığını anlatmaktadırlar. Ancak Mısırî'nin Tekirdağ iskelesine ulaştığında sarf ettiği bazı rumuzlu sözlerin, halk arasında bir ihtilal olacağı yönünde yorumlandığı haber verilmiştir. Durumu haber alan Padişah, Şeyh Edirne'ye ulaşmadan Bursa'ya geri döndürülmesini emretmiştir. Lakin bu nakil işi gerçekleşmemiş ve Şeyh, 25 Şevval 1104/29 Haziran 1693 Pazartesi günü Edirne'ye intikal etmiştir. Mısırî, Selimiye Camii'nde halka vaaz ettikten sonra padişahla görüşmek niyetindedir. Bu amaçla camide beklerken; Vezir Osman Paşa ve Yeniçeri Ağası Abdullah Ağa yanına gelerek: "Sizi padişahımız davet buyurdular" deyip onu dışarı çıkartmıştır. Caminin avlusunda hazır bekletilen tahtırevana bindirilmiş ve Gelibolu'ya doğru götürülmüştür. Buradan Limni adasına sek edilen Niyâzî-i Mısırî'nin sürgünler ve türlü çilelerle dolu hayatı, 78 yaşında 1105/1694 yılında burada sona ermiştir.⁵⁴

3. Niyâzî-i Mısırî'nin Eserleri

Bursalı Mehmed Tahir, kitabında Niyâzî-i Mısırî'nin 14 eserine yer vermiştir.⁵⁵ Mısırî'yi bir doktora tezi çerçevesinde ele alan Mustafa Aşkar ise 5'i Arapça olmak üzere toplam 19 eserinden bahsetmektedir.⁵⁶ Niyâzî-i Mısırî'nin Divan'ını neşreden Kenan

⁵² Muhammed Niyâzî-i Mısırî, *Mevâidu'l-İrfân (İrfan Sofraları)*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Emel Matbaası, 1971), 156-166; Metin Yurdağür, "Cefr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/215.

⁵³ Derin, *Vekâyi'nâme*, 406; Aşkar, *Mısri*, 118-122; Erdoğan, *Mısri*, 63-65; Hasan Kavruk, "Hatıraları Işığında Niyâzî-i Mısırî", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 39 (2009), 404.

⁵⁴ Defterdar, *Zübde*, 450, 475; Hammer, *Osmanlı*, 12/205; Aşkar, *Mısri*, 127-135; Erdoğan, *Mısri*, 66-75.

⁵⁵ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınları, 1972), 1/162-163.

⁵⁶ Aşkar, *Mısri*, 150-172.

Erdoğan ise müellife ait 14 risale, iki şerh, 5 Arapça eserden maada mektuplar ve mecmualardan oluşan 23 farklı esere yer vermiştir.

Mısri'nin eserleri arasında yer alan "Mevâidü'l-irfân" isimli eser; Arapça kaleme alınmış olup, bazı âyet ve hadislerin tasavvufi yorumlarını içerir. Eser, Süleyman Ateş tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁵⁷ "Divan-ı İlahiyyât"ı ise tarikat çevrelerinde büyük beğeni kazanmış, Osmanlı ve günümüz Türkçesiyle defalarca neşredilmiştir. Eserde 199 adet şiir mevcuttur.⁵⁸ "Tesbi'u Kasîde-i Bür'e" isimli eserine gelince müellifin şairlik maharetini ve Arap diline vukûfiyetini gözler önüne seren manzum bir eserdir. Müellif, İmam Busayrî'nin yazdığı Kasîde-i Bür'e isimli eserindeki ikili mısralara beşer mısra ekleyerek yedileme yapmıştır. Eser, günümüzde Musa Yıldız tarafından neşredilmiştir.⁵⁹

4. Halvetiyye Tasavvuf Ekolü

Halvetîlik tarikatı, Türk toplumu üzerinde en etkili tasavvuf ekollerinden birisidir. Her sınıf ve zümreye hitap edebilen bu tarikata, sanatkâr ve entelektüel gruplar fazla rağbet göstermiştir. Tarihte birçok kola ayrılmasıyla tanınan Halvetîlik, bilhassa Türklerin rağbet göstermesiyle ön plana çıkmıştır. Osmanlı padişahlarından neredeyse yarıdan fazlasının bu tarikata bağlı olduğu sanılmaktadır.⁶⁰

Halvet kelimesi "bir kimse ile yalnız kalmak", "ıssız yerde yalnız kalmak" gibi manalara gelmektedir. Tasavvuf edebiyatında halvet "çile" ve "erbain çıkarmak" yani 40 gün "Hiçbir insan veya meleğin olmadığı bir yerde, ruhun gizlice Allah ile konuşması" şeklinde tanımlanır. Halvetten maksadın, kişinin diğer insanlardan uzaklaşarak, zihnini Allah üzerinde yoğunlaşması olduğu ifade edilmektedir.⁶¹ Kuşeyrî, eserinde Yahya b. Muaz'dan naklen zühdün; mal ve mülkte azlık, halvet ve açlık olduğunu belirtmiştir.⁶² Bu tanımlamadan hareketle halvetin, ilk dönem sûffilerinin önemle üzerinde durdukları ve onu zühdün bir parçası olarak telakki ettikleri anlaşılmaktadır.

Halvetin bir tarikat ismi olarak kullanılmaya başlanmasının Ebu Abdullah Siraceddin el-Lahicî ile birlikte olduğu dile getirilmiştir (ö.1349). Halvetiyye tarikatının Ömer Halvetî (ö.1349) ile başladığı da öne sürülmüş ise de tarikatın gerçek kurucusunun Seyyid Yahya Şirvânî (ö.1463) olduğu ve kendi temsilcilerini yetiştirip farklı beldelere gönderdiği belirtilmiştir.⁶³

Halvetiyye'nin temel karakteristik özelliği "ehlibeyt" sevgisine bağlıdır. Tarikatın bu özelliği muhtemelen tarikatın çıkış yerinin Horasan coğrafyası olmasından kaynaklanmaktaydı. Halvetiyye, Seyyid Yahya Şirvanî'nin yetiştirip Anadolu'ya gönderdiği halifeler tarafından Osmanlı toplumunda yayılmıştır. Bunlar arasında Muhammed Erzincanî (ö.1474), Dede Ömer Ruşenî (ö.1487), Molla Ali Halvetî ve Habib Karamanî

⁵⁷ Bu eserin, Ankara 1971 ve Malatya 2014 tarihli iki ayrı baskısı mevcuttur.

⁵⁸ Erdoğan, *Mısri*, 161-457.

⁵⁹ Niyazi Mısri, *Kaside-i Bürde Tesbi'i*, thk. Musa Yıldız (İstanbul: Elif Yayınları, 2007).

⁶⁰ Mustafa Aşkar, "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (01 Nisan 1999), 535.

⁶¹ Aşkar, "Halvetiyye", 536.

⁶² Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *Tasavvuf'un İlkeleri (Risâle-i Kuşeyri)*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1978), 1/73.

⁶³ Aşkar, "Halvetiyye", 541-142.

(ö.1497) isimleri öne çıkmıştır. Anadolu’da Halvetîlik’in ilk merkezi Amasya, en önemli şeyhi ise Çelebi Halife’dir (ö.1506). Halvetiyye tarikatı Çelebi Halife’den sonra Sünbül Sinan (ö.1529) ve Merkez Muslihiddin Efendi (ö.1551) eliyle sürdürülmüştür. Diğer taraftan bu tarikat, kurucusundan itibaren Türk kökenli şeyhler tarafından temsil edilmiştir.⁶⁴

Yükseliş dönemi padişahlarının çoğunun Halvetî tarikatına mensup olduğu, ayrıca Halvetî şeyhlerinin onlarla birlikte savaflara katıldığı haber verilmiştir.⁶⁵ Türk toplumu üzerinde oldukça etkili olan Halvetîlik Anadolu dışında da etkilidir. Mesela Rumeli’nde hatta Afrika’nın içlerine doğru yaygınlık kazandığı dile getirilmiştir.⁶⁶

5. Niyâzî-i Mısırî’nin Tasavvufi görüşleri

5.1 İlim

İlim, ilâhî ve beşerî bilgi anlamında kullanılan bir terimdir.⁶⁷ İslâm literatüründe ilimlerin tasnifi üzerinde çok şey söylenmiştir. Batı dünyasına intikal eden Farabi’nin ilimler tasnifinde ilk sıra dil ilimlerine ayrılmış, ardından mantık, matematik, fizik ve metafizik ilimleri şeklinde bir sıralama takip edilmiştir.⁶⁸

Dinimizde ilmin önemi büyüktür. Peygamberimiz (s.a.s.) de hadislerinde ilmi övmüş ve ilim öğrenmenin nâfile ibadetten daha kıymetli olduğunu dile getirerek ümmetini ilme yönlendirmiştir.⁶⁹

Mısır’ye göre dünya hayatında ilim en üstün gayedir. Onun için insan, en kıymetli ve paha biçilemez hazinesi olan ömrünü ilme harcamalıdır. Âlim vefat ettiğinde ilim kendisiyle âhirete gelir. Bir insan âlim olduktan sonra, hayatının sonuna kadar her geçen gün ilmi derecesi ziyadeleşir.⁷⁰ Çünkü ilminin üzerine yenilerini ekleyerek ilimde derinleşir.

Mısır’ye göre ilimlerin en yücesi, insanı Allah’a yaklaştıran ilimdir. Bu ilmin de çeşitleri vardır. Allah yoluna koyulan kul için en uygun ve en faydalı ilim, ona yolunda azık olacak miktarda alınandır.⁷¹ Salık bu ilmi okuma ve dinleme yoluyla edinir. Artık bundan sonra işleyeceği sâlih amellerin yanında, nefsiyle mücadele ederek maksadına doğru yol

⁶⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı*, 3/346; Aşkar, “Halvetiyye”, 544-549; Nuran Çetin, “Halvetîlik’te Cehrî Zikir Usûlü ve Mûsikî -Amasya’daki Halvetî Tekkeleri-”, *Geçmişten Günümüze Uluslararası Dinî Mûsikî Sempozyumu*, (2017), 185-196.

⁶⁵ Hulusi Yılmaz, “Halvetilik ve Anadolu Aleviliği İlişkisi Çerçevesinde Pir Ahmet Efendi Ahfadına Genel Bir Bakış”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 2/2 (25 Şubat 2014), 121.

⁶⁶ Aşkar, “Halvetiyye”, 550-551.

⁶⁷ İlhan Kutluer, “İlim”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/109.

⁶⁸ Eyüp Şahin, “Fârâbî’nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü”, *Diyanet İlmî Dergi* 52/1 (01 Mart 2016), 151-166; Mahmut Kaya, “İhsâü’l-Ulûm”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/549-550; Hilal Kahraman - Şeref Günday, “Kâtip Çelebi Düşüncesinde İlim Kavramı ve Önemi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/4 (31 Aralık 2019), 1472-1473.

⁶⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizî, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “İlim”, 19; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî İbn Mâce, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Mukaddime”, 17.

⁷⁰ Muhammed Niyâzî-i Mısırî, *Mevâidu’l-İrfân (İrfan Sofraları)*, çev. Süleyman Ateş (Malatya: İnönü Üniversitesi, 2014), 86.

⁷¹ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi’u’s-Şaḥîḥ*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), Zikir, 73.

almalıdır. Neticede elde edilen bu ilme veraset ilmi denilir. Bu tür ilim, peygamberlerin ve velilerin ilmidir. Çünkü peygamberler ve veliler okuyup öğrenme yoluyla değil veraset ilmiyle bu yüce makama ermişlerdir. Söz konusu ilme sahip olan kulun kalbinde Allah korkusu yer eder. Böylece o kulun, işitmesi, görmesi, konuşması ve yürümesi Allah'ın rızasına uygun olacaktır.⁷² Yani veraset ilmini bilen kişi, Allah'ın rızasına muhalif bir fiiliyatta bulunmaz.

Mısırî'ye göre âhiret yolcusuna lazım olan ilim ikidir. Bunlar zahir ve batın ilmidir. Zahir ilimden anlaşılabilir; evvela sarf ve nahivdir. Ayrıca mantık ve meânî eserlerini üstadından talim etmek gerekir. Batın ilime gelince; sâlih amel, güzel ahlâk, zikir ve Allah yolunda mücadele ederek kalbi arındırmak suretiyle öğrenilebilir. Zahir ilim, onu öğrenen kişinin cehaletini yok eder. Ancak kibir, kin, çekememezlik gibi kötü vasıflarını artırır. Batın ilmi ise ruhta, affetmek, eziyete tahammül, kötülük edene de iyilik etmek ve bütün insanların iyiliğini istemek gibi hasletleri yeşertir.⁷³

Müellife göre bir fert ilme dair hiçbir şey bilmese de bilenlerden dinleyerek öğrendiği hususları hayatına tatbik ederse, bu şahıs batın ilmine kavuşur. "Bildiğiyle amel eden Allah, bilmediği ilme varis kılar"⁷⁴ hadisi şerifi buna delildir. İkinci ilim sahibi ümmi de olsa dinde fakih sayılır.⁷⁵

Zahir ilmi, amellerin tohumu olması hasebiyle çok güzeldir. Fakat zahir ilmin güzelliği, batın ilmiyle birlikte olduğunda ortaya çıkar. Sadece zahir ilmiyle yetinen şahıs melek tabiatlı da olsa katı kalpli, kaba saba bir insan haline gelir. Çünkü Allah meleklerle, Âdem'i yeryüzünde halife kıldığını haber verdiğinde, onlar bu işin sırrını bilmediklerinden: "Orada fesat çıkaracak, kan dökecek birini mi halife yapacaksın? Oysa biz seni hamd ile tesbih ediyoruz ve seni takdis ediyoruz"⁷⁶ sözleriyle Allah'a itirazda bulunmuşlardı. Batın ilmi ise sahibini yumuşak huylu, sevecen ve alçak gönüllü yapar. Hz. Âdem'in (a.s) "Ey Rabbimiz nefislerimize zulmettik"⁷⁷ sözü onun bu yüksek vasfını gözler önüne serer. Mısırî'ye göre; melekler söz konusu güzel hasletleri Hz. Âdem'den öğrendiler. Çünkü meleklerin, Cenabı Allah'a hitaben: "Seni tesbih ederiz, bizim senin bize öğrettiğin ilimden başka ilmimiz yoktur"⁷⁸ demeleri, Hz. Âdem'in, Allah'a karşı sarf ettiği kelimelerden sonradır.⁷⁹

⁷² Mısırî, *Mevâid*, 2014, 87.

⁷³ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 83; İzzeddîn Mahmûd bin Ali Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları (Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye)*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010), 54; Ferzende İdiz, "Tasavvufta İlm-i Zahir-İlm-i Batın Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (30 Haziran 2006), 259-260; Ramy Mahmoud, "صورة الجنة والنار في الاعتقاد الإسماعيلي", *Kilitbahir* 17 (18 Eylül 2020), 204.

⁷⁴ İsmail b. Muhammed Aclunî, *Keşfü'l-Hafâ* (Beyrut: Dar-u İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1351), 2/265.

⁷⁵ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 84.

⁷⁶ el-Bakara 2/30.

⁷⁷ el-A'râf 7/23.

⁷⁸ el-Bakara 2/32.

⁷⁹ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 88.

Mısırî, zahir ilmi ile batın ilmîni izah etmek üzere Kehf suresinde geçen Mûsâ ile Hızır kıssasını⁸⁰ misal olarak vermiştir. Allah Teâlâ, Kehf Suresi'nde: "Mûsâ uşağına demişti ki: Durmayıp ya iki denizin birleştiği yere varacağım veya uzun bir zaman yürüyeceğim"⁸¹ ifadesi geçmektedir. Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.s.) bildirdiğine göre, Hz. Mûsâ (a.s.) halkıyla sohbet ederken "insanların en bilgini kimdir?" şeklinde kendisine yöneltilen bir soruya cevaben "benim" demiştir. Hâlbuki bu soruya "Allah bilir" demesi gerekmektedir. Bunun üzerine Yüce Allah, Hz. Mûsâ'ya vahiy yoluyla "İki denizin birleştiği yerde bir kulum (Hızır) var. O senden daha bilgindir" buyurur. Hz. Mûsâ, "Rabbim, onu nasıl bulabilirim?" dediğinde Allah, "Bir balık al, sepete koy; balığı nerede yitirirsen işte kulum oradadır" der. Hz. Mûsâ kendisine emredilene yerine getirmek için yardımcısı Yûsâ b. Nûn ile yola koyulur. Mûsâ (a.s.) Hızır ile karşılaştıktan sonra birlikte çıktıkları bu yolculukta Hızır'ın; bindikleri sağlam gemiyi kusurlu yapması, sahilde oyun oynayan bir çocuğu öldürmesi, yıkılmak üzere olan bir duvarı düzeltmesi şeklinde üç hadise gerçekleşir.⁸²

Mısırî'ye göre iki deniz; şeriat ilmiyle, hakikat ilmidir. Hızır'ın, iki denizin birleştiği yerde bulunması, onun her iki ilme sahip olduğuna işarettir. Cenabı Allah'ın, Hz. Mûsâ'yı Hızır'a göndermesinin hikmeti, insanın kemal derecesine ledünnî ilimle ulaşabileceğini gösterir. Şeriat ilmi, ülû'l-azm peygamberlerin ilmidir. Ledünnî ilim ise mertebe açısından peygamberlerden aşağıda olan velilerde bulunsa da kemale ulaşma açısından önemlidir.⁸³

Mısırî, "Mûsâ-Hızır" kıssasına yer verdiği risalesinde bazı remizler kullanarak bu karşılaşmada yaşanan hadiseleri yorumlamıştır. Müellif; birinci vakada verâ-takva, ikincisinde mal ve makam sevgisi (hubb-i câh), üçüncüsünde ise kendini beğenme (ucb) mevzuları üzerinde yoğunlaşmıştır. Sağlam geminin ayıplı yapılması olayıyla ilgili olarak, takva ve verâ sahibi salah ehli riyadan uzak olmalıdır. Sâlih bir kişi olduğu halkın diline düşerse o bundan zarar görebilir. Bu sebeple kendisine bir kusur bularak gemisini kurtarmalıdır. Öldürülen oğlandan maksat, makam sevgisidir. Duvardan murat, ucb yani kemal sahibi kişinin kendisini beğenme sıfatıdır. Eğer şahıs bu huydan kurtulamazsa manevi anlamda helak olur.⁸⁴

Ehl-i sünnet âlimleri "Her ayetin, bir zahiri, bir batını, bir haddi ve bir matlaı vardır" sahih hadisi çerçevesinde ayetlerin, hüküm bildiren zahirî anlamları yanında, birtakım

⁸⁰ Muhammed b Ali b Atıyye el-Harisi Ebu Talib el-Mekki, *Kûtu'l-Kulûb: (Kalplerin Azığı)*, çev. Yakup Çiçek - Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2003), 1/99.

⁸¹ el-Kehf 18/60; Hadisede geçen iki denizin hangileri olduğu konusunda açıklık yoktur. Bunların Akdeniz'le Kızıldeniz, Hazar denizi ile Karadeniz, Beyaz Nil ile Mavi Nil veya Ürdün nehri ile Kızıldeniz olabileceği müfessirler tarafından dile getirilmiştir. Bk. Abdurrahman Kasapoğlu, *Carl Gustav Jung'un Kehf Suresi Tefsiri* (Malatya: Mengüceli Yayınları, 2006), 41-43.

⁸² Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid Taberi, *Taberi Tefsiri*, çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 5/368-369; Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihi'l-Gayb*, çev. Lütfullah Cebeci vd. (Ankara: Akçağ Yay., 1993), 15/238; *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 3/568-572; Ethem Cebecioğlu, "Niyâz-i Mısırî'ye Göre Hz. Musa ve Hızır Kıssası: Çocuğun Öldürülmesi", *AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 1/1 (01 Aralık 2016), 49-78.

⁸³ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 107; Batın ilminin zahir ilminden üstünlüğü hakkında bk. el-Mekki, *Kûtu'l-Kulûb*, 2/45.

⁸⁴ Nurten Özler, *Tasavvufta Hızır Telakkisi ve Niyazi Mısri'nin Hızır Risalesi* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 109-110; el-Mekki, *Kûtu'l-Kulûb*, 3/308.

hikmetler içeren batınî yönlerinin olduğunu benimsemişlerdir.⁸⁵ Mısrî'nin yukarıdaki hadiseler üzerinde getirdiği yorumların, söz konusu ayetlerin zahiri anlamlarına halel getirmediği hatta anlam derinliği kazandırdığı söylenebilir.

5.2 Ârif ve nitelikleri

İrfân, ârif ve mârifet konuları tasavvufun temel mevzuları arasında yer alır. Mârifet, tecrübeye dayalı bilgiyi, yaşanan, his ve duygu ile sezilen irfânî bilgiyi ifade eder. İlim ise görme ve delil getirme yoluyla öğrenilerek elde edilen her türlü bilgi demektir.⁸⁶

Mısrî, Şeyhi Ümmî Sinan gibi eserlerinde "irfân" ve "ârif" kavramlarını sıkça kullanmıştır. Ona göre mârifet yolu manevi aşk ve tevhid ehli olmayı gerektirir. Mârifet yoluna ermek isteyen kişi yoluna baş koyduğu şeyhine sâdikâne bir şekilde bağlanmalıdır. Boş arzu ve isteklerinin kalbinde oluşturduğu pasları Allah'ı zikrederek cilalamalıdır. Bu dünyanın fani olduğunu aklından çıkarmayıp tıpkı bir garip gibi yaşamalı, Yüce Allah'a karşı kulluk görevlerini hassasiyetle yerine getirmelidir. Salık böyle davrandığı takdirde, Allah'ın lütfu ve inayetiyle vuslata erer. Vuslata eren kişi artık ârifdir. Ârifin gönül gözündeki perdeler açıldığından, bazı ilahi sırlara vakıf olduğu gibi her varlıkta Allah'ın nurlarını seyrederek.⁸⁷ Ârif-i billah olan mümin tıpkı güneş gibidir. Onun bakışının nuru bütün mahlûkatı kuşatır. Böylece nereye bakarsa baksın yalnız nur görür. İnsanlara iyi ve güzel duygular besler. Bu vasıflar sadece kâmil bir mürşîdin terbiyesi altında yürütülen manevi arınmayla mümkün olur. Zulmet, yani karanlık ise cehaletle kalbi kararmış kişiye benzer. Bu şahıs her nereye baksa bir eksiklik ve kusur görür. Aslında gördüğü ayıp kendi kusurudur. Cehaletinin siyahlığı nereye baksa oraya yansır.⁸⁸

5.3 Şeriat, tarikat, hakikat anlayışı

Tasavvufî akımların ortaya çıkışından itibaren şeriat-tarikat ve hakikat münasebeti sürekli tartışılan konulardan birisi olmuştur. Sûfiler, Allah tarafından insanlar için din olarak gönderilen şeriatı kabul etmekle birlikte, bundan başka hakikat denilen bir

⁸⁵ Dilaver Selvi, "Her Ayetin Bir Zahirî Bir Bâtını Vardır' Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/2 (01 Nisan 2011), 7.

⁸⁶ Ebu Bekr Muhammed b İbrahim el-Buhari Kelabazi, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1979), 93-97; Ali Yılmaz, "Elmalılı Ümmî Sinan Divanı'nda İrfan ve Ârif Kavramları", *Elmalı İrfan ve Sevgi Şehri (Sempozyum)*, (2009), 19; Bayram Ali Çetinkaya, "Hoca Ahmed Yesevî Öğretisinde Âlim ve Ârif Olguları", *Pîr-i Türkistân Hoca Ahmet Yesevî*, (2017), 213; İlhan Kutluer, "Makâmâtü'l-Arifin: İbn Sina Felsefesinde Mistik Terminoloji Sorunu", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler I/* (2009), 29-50; İsa Çelik, "Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi V/12* (2004), 25.

⁸⁷ Kezban Paksoy, "Nişânî Nişânsızlık Olan Bir Figür Yâhut Niyâzî Mısrî Dîvânında Ârif", *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi 2/2* (31 Aralık 2018), 151-162.

⁸⁸ Mısrî, *Mevâid*, 18-19; Dilâver Güner, "'Süff' İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve 'Makâmâtü'l-Ârifin'i", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi II/6* (2001), 119-158; Hayrani Altıntaş, "İbn-i Sînâ Düşüncesinde Tasavvufî Kavram Olarak Ârif ve İrfan", *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu*, (1990), 109-110; Adnan Karaismailoğlu, "Bilgin, Arif, Aşık ve Şair Mevlâna", *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu II/* (2010), 583.

mefhumun varlığına da inanırlar. Genellikle şeriat için dış yönü, hakikat ise esas ögesi sayılmıştır.⁸⁹

Niyâzî-i Mısırî, “Mevâid” adlı eserinde; şeriat ve hakikat ilişkisini: “O birbirine kavuşmak üzere iki denizi salıverdi. (Ama) aralarında bir engel vardır; birbirlerine karışmazlar”⁹⁰ ayetleriyle münasebet kurarak izah etmektedir. Mısırî, ayete getirdiği yorumda; “Allah suyu tatlı ve acı olan denizi birbirine kavuşmak üzere salıverdi. İki denizin yüzeyleri birbirine temas etti. Ancak aralarında birbirlerine geçmesine engel olan bir açıklık olduğundan birbirlerine karışarak özelliklerini bozmazlar” demektedir. Burada geçen iki denizden maksat şeriat ve hakikattir. Şeriat ve hakikatin birbirlerine karışmalarına engel olan şey ise iki taraf adamlarının kuruntularıdır. Aslında ayrı gibi görünen bu iki ilim birdir. Bu ikilik varsayımı, şeriatın ve hakikatin erbabı arasında ihtilafa sebep olmuştur. Her asırda şeriat ve hakikatin arasını bulan kişiler var olagelmıştır. Şayet bu tarz kişiler olmasaydı iki ilmin erbabı arasında savaşlar olurdu ve düzen bozulurdu.⁹¹

Mısırî’ye göre lezzet açısından ilimler; şeriat, tarikat ve hakikat şeklinde sıralanır. Hakikat ilmi; fiillerde, sıfatlarda ve zatta tevhide vâkıf olarak Allah’ın sırlarına ermek demektir.⁹²

5.4 Seyr-i Sülûk

Seyr-i Sülûk, tasavvuf terbiyesinde “bir şeyhin manevi gözetiminde, Allah'a ulaşmak için çıkılan manevî yolculuğa verilen isimdir”. Tasavvuf geleneğine göre bu yola talip olan kişi, bir şeyhe sıkı sıkıya bağlanmadan bu yolda mesafe alamaz. Şeyhe intisap ettikten sonra mürid adını alır. Mürid; iradesini yok eden ve yalnız Allah’ın dilediğini dileyen kişi anlamına gelir. Seyr-i sülûk’un mertebeleri: “Seyr ila’llâh, Seyr fi’llâh, Seyr ma’allâh ve Seyr ani’llâh” şeklinde isimlendirilmiştir. Tasavvuf düşüncesinde seyr-i sülûk eğitiminden geçen bir salikin, hakikate ulaşması için şeriatın ve tarikatın gereklerini yerine getirmesi gereklidir. Hakikat mertebesine ulaştıktan sonra ise mârifet derecesine nail olabilecektir.⁹³

Müellif, tasavvufta seyr-i sülûktan bahsederken kendi manevi yolculuğuyla ilgili çok kıymetli bilgiler vermektedir. Buna göre, ilk ilim öğrenmeye başladığında sûfilerin yolunu bilmeye merak duymuştur. Malatya’da bir Halvetî şeyhine biat etmiştir. Mısırî, Mısır’da Kâdirî tarikatından bir şeyhe intisap ederek ona üç yıl hizmet etmiştir. Mısır’dan ayrıldıktan sonra: “Göz bebeğim, kalbimin devası” dediği şeyhi Elmalılı Ümmî Sinan’ı bulmuş ve ona

⁸⁹ Aşkar, *Mısri*, 276; Talip Türcan, “Şeriat”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/571-574; Abdurrahman Güzel, “Ahmet Yesevi’nin Fakr-Name’si ile Hacı Bektaş Veli’nin Makâlâtı’nda Dört Kapı-Kırk Makam’ın Mukayesesini”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* II/2 (1995), 6-12.

⁹⁰ er-Rahmân 55/19-20.

⁹¹ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 17.

⁹² Mısırî, *Mevâid*, 2014, 26.

⁹³ İsmâil Hakkı Bursevî, *Kenz-i Mahfî Risâlesi (Muhtevâ ve Tahlîli)*, haz. Engin Söğüt (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 123; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yay., 2009), 565; Ö. Faruk Altıparmak, “Tarikat Geleneğinde Mürit-Mürşit İlişkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2005), 37-38; Öncel Demirdaş, “Ahmed Yesevi’nin Divan-ı Hikmet’inde Şeriat, Tarikat ve Hakikat”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/4 (31 Aralık 2019), 2501.

bağlanmışır.⁹⁴ Mısırî, seyr-i sülûk yolunda büyük çilelere katlandığını ve birçok manevi zevki de tattığını belirtmiştir.⁹⁵

Mısırî, seyr-i sülûkta beşinci merhale olan Nefs-i Râziyye'de⁹⁶ iken içerisinde bulunduğ u halin şiddetinden dolayı bir halde ve bir yerde duramadığını hatta kendisini minare veyahut yüksek bir dağdan atmak istediğini belirtiyor. Sülûk günlerinin çoğunda gıdasının yirmi dirhem arpa ekmeğ i olduğunu söylüyor. Mısırî, sülûk günlerinin nihayetinde bazı haller müşahede eylemiş ve Şeyhi Elmalılı Ümmî Sinan'ın güzel iltifatlarına ve hususi dualarına nail olmuştur.⁹⁷

5.5 Nefsin mertebeleri

Mısırî, tasavvufun önemli konularından birisi olan nefsin mertebeleri üzerinde de durmuştur. Ona göre nefsin yedi mertebesi: Nefs-i Emmâre, Nefs-i Levvâme, Nefs-i Mülhime, Nefs-i Mutmainne, Nefs-i Râziyye, Nefs-i Marziyye, Nefs-i Sâfiyye olarak sırlanır. Son mertebeye ulaşan kişi nefsin bildiğ inden o mârifetle Rabbini de bilecektir. Bu konuda "Nefsin bilen Rabbini bilir" sözünü esas almaktadır.⁹⁸

Mısırî'nin tasavvuf öğretisinde kâmil insan tiplemesi önemli yer tutar. Buna göre nasıl dünyada yiyecek, giyecek vb. uzun süre çalışmanın sonucunda kıvamını bulursa kâmil insan da faydalı iyi amel, güzel ahlâk, kalp temizliğ i, ruhunu ve dimağ ını Allah'tan başkasından arındırmak suretiyle kemale erer. Bu işler zordur ve uzun süreli ciddî çaba gerektirir. Amellerin en zoru küçük cihaddır. Çünkü bu cihad kâfirlerin elinde bulunan ruhu kurtarıp Allah'a teslim etmektir. Cihadın en zoru ve en büyüğ ü ise kişinin kendi nefsiyle savaşmasıdır. Çünkü bu savaşta her an ruhu feda etme tehlikesi mevcuttur. Bu mücadele esnasında nefis isyan ettikçe onu derhal öldürmek lazımdır. Yoksa asi nefis adeta ejderha gibi ruha zarar verir hatta onu öldürür.⁹⁹

Küçük savaşta nasıl askere komutan lâzımsa büyük savaş olan nefis cihadında da bir komutana ihtiyaç vardır. Çünkü nefisle yapılan savaş birçok açıdan diğerinden zordur. Nitekim Peygamberimiz (s.a.s): "Küçük savaşta büyük savaşa dönüyoruz"100 buyurmuşlardır. Nefisle yapılan cihadın kumandanı mürşîd, en güçlü silahı da mürşîdin verdiğ i Tevhîd virdidir. Sonra tarikat yolunun isteklisinin kabiliyetine göre mürşîdin

⁹⁴ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 38-39.

⁹⁵ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 68; Kâşânî, *Misbâhu'l-Hidâye*, 162; Mehmet Şirin Ayış, "Sünbül Sinan ve Atvâr-ı Seb'a Risalesi Bağlamında Nefis Mertebeleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/13 (30 Nisan 2017), 136.

⁹⁶ "Nefs-i râziyye: Kendi bireysel iradesinden ve isteğ inden vazgeçen, celali ve cemali tecellileri gönül hoşluğ uyla karşılayan, kaza ve kaderin her tür tecellisi karşısında mutlak olarak rıza durumunu koruyan, sızlanmayan, şikayetçi olmayan, lütfun da hoş, kahrın da hoş diyebilen ve böylece rıza makamına eren nefis." Bk. Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbûrî Attar, *Evlîya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Kabcacı Yayinevi, 2007), 742.

⁹⁷ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 37.

⁹⁸ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 31.

⁹⁹ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 97; H. Kâmil Yılmaz, "Cihâd-ı Ekber En Büyük Cenk", *Altınoluk Dergisi* 285 (2009), 8.

¹⁰⁰ Tirmizî, *Sünen*, Fezâ'ilü'l-cihâd", 2.

yapılmasını istediği diğer nafîle ameller gelir. Fakat avam açısından “Büyük Cihad”, kâmil iman ile gösteriş yapmaksızın şeriatla amel eylemektir.¹⁰¹

5.6 İbadet ve ihlâs

İbadet kavramı; Kur’an-ı Kerim’de tevhit, boyun eğmek ve ubudiyet gibi anlamlara gelmektedir. Umumi anlamda ibadet, Allah’ın emir ve yasaklarından mükellef olan bir şahsın, yaratana karşı beslediği hürmetin ifadesi olarak, O’nu hoşnut edecek şekilde davranmasıdır. Böyle olduğu takdirde, Allah’ın rızasını elde etmek amacıyla işlenen her helal fiil ibadet niteliği kazanacaktır.¹⁰²

İhlâs, şirkin her türlüşünden, bâtıl inançlardan ve kalbe gelen kötü duygulardan uzak durmak, kullukta riyakârlıktan, insani ilişkilerde küçük menfaat hesaplarından sakınmaktır. Kısaca ihlâs, Allah’a yönelirken yalnız Hakk’ı ve onun rızasını gözetmek, araya gayrısını sokmamaktır. İhlas, Allah’a yapılan kulluğun, ibadetin esas unsurudur. İbadetler sadece samimiyetle yapıldığında Hak katında kıymetli olur.¹⁰³

Niyâzî-i Mısırî’ye göre kulun yaptığı ibadetlerin bütününde samimi olması esastır. Üşengeçlik gösterilerek yapılan ibadet, gidilecek uzak bir menzile vasıtasız gitmek gibidir. Kul, ibadette tembellik ederek Allah’a karşı kusur işlese de yaptığı bu günahın farkına varıp pişmanlıkla tövbe ederse Allah onu affeder. Çünkü kul, Allah’a karşı korku, hayâ ve pişmanlık duyguları içerisinde affedilmek ümidiyle tövbe etmektedir. Böyle bir durumdaki kulun misali gideceği yere uçarak giden kişi gibidir. Bu insan Peygamberimizin (s.a.s.) şefaatine de nail olur. Allah, sâlih kullarını cennetiyle mükâfatlandırır. Diğer taraftan kul Allah’a karşı muhabbet duyarsa, Allah o kulunda, sâlih amel işleme azim ve kararlılığı yaratır.¹⁰⁴ Sâlih amel işleyen kul, Allah’ın emir ve nehiyelerine göre hareket eder. Kendisinde mârifet nuru doğan kişi Allah’ın bahşettiği bu mârifet sayesinde kötü huylarını iyi huylara çevirir. Çünkü âlim olmak ilmiyle amel etmeyi gerektirir. Mârifet ilmine sahip olan ise güzel ahlâka sahip olur.¹⁰⁵

Mısırî, Hac Suresi 11. Ayeti üzerinden Hz. Âdem ile İblîs’in Allah’a karşı muhabbet ve ibadetini kıyaslamaktadır. Yüce Allah: “İnsanlar içinde Allah’a bir yar kenarındaymış gibi kulluk eden vardır. Ona bir iyilik gelirse yatıştır, başına bir belâ gelirse yüzüstü döner. Dünya’yı da âhireti de kaybeder. İşte apaçık kayıp budur”¹⁰⁶ buyurmuştur. Asil olan kimse sapmaz. Hz. Âdem’in Allah Teâlâ’ya olan muhabbeti asıl ve köklüydü. İblîs’in ibadetiye zoraki ve gösteriş için yapılmıştı. İmtihan edildiklerinde her ikisinin içinde olan şey açığa çıktı. Hz. Âdem, tövbesini kabul edinceye kadar iki asır gözyaşı döktü. Ancak İblîs, Yüce huzurdan kovulduğunda hemen beniâdemi Allah’ın yolundan saptırmağa ant içti.

¹⁰¹ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 98; Musa Kaval, “Mevlânâ’nın Mesnevî’sinde Nefis Kavramı”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/2 (02 Haziran 2011), 152-153.

¹⁰² Yusuf Çelik, “Kur’an’da İbadet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (01 Temmuz 2014), 203; H. Mehmet Soysaldı, “Kur’an’da İbâdet ve Zikir Kavramları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1998), 1-32.

¹⁰³ Kelabazî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 149; el-Mekki, *Kûtu’l-Kulûb*, 1/487; H. Kâmil Yılmaz, “İhlâs Terbiyesi”, *Altınoluk Dergisi* 299 (2011), 8; Ahmet Özdemir, “Kur’an’da İhlas”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (01 Aralık 2015), 153.

¹⁰⁴ el-Mekki, *Kûtu’l-Kulûb*, 3/209.

¹⁰⁵ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 99.

¹⁰⁶ el-Hac 22/11.

Kovulduktan sonra asla yaptığından pişmanlık çekmedi. Böylece önceki ibadetlerinin altında neyi gizlediğini ortaya çıkardı.¹⁰⁷

5.7 Zikir

Zikir, hatıra getirerek dil ile anmak, unutmamak için devamlı olarak hatırdaki bulundurmaya gibi manalara gelmektedir. İnsan, unutkan bir varlıktır. Allah Teâlâ, insanın unuttuğu ulvi gerçekleri ona yeniden hatırlatması için elçiler göndermiş ve onları vahiyle desteklemiştir. Kur'an'ın, zikrin en büyüğü olduğu ve Allah'ı hatırlayıp gereği gibi ibadet etmeye vesile olduğu asla unutulmamalıdır. ¹⁰⁸

Tasavvuf terminolojisinde: Lisanın, kalbin ve sırrın zikri olmak üzere üç tür zikirden bahsedilmektedir. Sırrın zikri, havâssu'l-havass'dan olan vuslat ehlinin zikridir. Bu tür zikirde zikreden zikredilene erimesi söz konusudur.¹⁰⁹ Söz konusu erime sayesinde zikredilen Allah, insanın gönül sarayına misafir olur. Böylece hane sahibinin ilâhî veçhesinin su yüzüne çıkmasına sebep olur. Bu yönüyle zikir, insanın ezeli ve ebedi benliğe ulaşmasına katkı sağlar.¹¹⁰ Zikrin başı tevhid yani Allah'ı birlemek, ortası tecrid yani O'nun dışındaki varlıklardan sıyrılmak, nihâyeti ise tefrid yani yalnız Allah ile baş başa kalmaktır.¹¹¹

Mısri'ye göre zikir çok faziletli bir ameldir. Gizli icra edilen zikir, gösteriştenden uzak olduğundan daha faziletlidir. Riya vb. mahzurlardan uzak olursa cehri yani açık zikir de efdaldir. Çünkü böyle yapılan zikrin başkalarını da zikre teşvik etme ihtimali vardır.¹¹² Allah bir kimsenin kemal derecesine ulaşmasını murat ederse ona yollarının en güzelini ve bunların sebeplerini gösterir. Doğru yolu bulan kişi onunla meşgul olur ve yolundan sapmaz.¹¹³ Böyle davranmaya devam ederek yüksek manevi gayelere ve mertebelere ulaşır. Zikretmekte sebat göstermek yüce makamlara ulaşmaya sebep olur. Allah, bir insanı kemal sahibi insanların nail oldukları erginliğe çıkarmak isterse, ona zikretmenin güzelliklerini gösterir. Kişi böylelikle zikre devam eder ve Allah'ın zatını sürekli zikredenlere takdir ettiği büyük olgunluk seviyelerine ulaşır.¹¹⁴

5.8 Güzel ahlâk

¹⁰⁷ Mısri, *Mevâid*, 2014, 80.

¹⁰⁸ Kelabazi, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 154; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri*, 202; Cihat Tunç, "İslam Dininde Zikir ve Dua", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/5 (01 Ocak 1988), 31; Musa Bilgiz, "Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alanı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (30 Haziran 2006), 209; Mahmut Kökver, "'Hatırlama' ve Kur'an'ı Bağlamda 'Zikir' İlişkisi", *Journal of Analytic Divinity* 2/3 (15 Aralık 2018), 48.

¹⁰⁹ Kuşeyri, *Risâle*, 1/118; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri*, 728; A. Azmi Bilgin, "Yesevîlikte Zikir ve Sema", *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu II/* (2016), 1378.

¹¹⁰ Ali Tenik - Vahit Göktaş, "Tasavvufi Düşüncede Zikir ve Zikrin Benlik İnşâsına Etkisi", *Toplum Bilimleri (Dergi)* VIII/15 (2014), 285.

¹¹¹ H. Kâmil Yılmaz, "Zikir ile Kullukta Takvâya Ermek", *Altınoluk Dergisi* 291 (2010), 11; Mehmet Yavuz Şeker, "İtminan Ayeti Özelinde Kalbin Zikri ve Sükûneti", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (03 Haziran 2013), 93.

¹¹² Mısri, *Mevâid*, 2014, 133.

¹¹³ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, nşr. Abdüvehhâb Abdüllatif (Kahire: y.y., 1382/1962), Kader, 1.

¹¹⁴ Müslim, *Müslim, Zikir, 2*; Mısri, *Mevâid*, 2014, 103.

Ahlâk, hulk ve hulûk kelimelerinin çoğuludur. Ahlâk, “insanın bir gayeye yönelik olarak kendi arzusu ile iyi davranışlarda bulunup kötülüklerden uzak olmasıdır” tarzında tanımlanabilir. İslâm’ın önemli gayelerinden birisi, insanların güzel ahlâk sahibi fertler olmalarını sağlamaktır. Ahlâkın hedefi olan mutluluğun kazanılması için mutlaka Allah, nübüvvet ve ahiret inancına sahip olmak ve İslâm dininin icaplarını yerine getirmek gerekir.¹¹⁵

Peygamberimizin (s.a.s.) en önemli özelliklerinden birisi “üsve-i hasene”¹¹⁶ yani güzel model olmasıdır. Peygamberler, gönderildiği toplumların rol modelleri ve ahlâkî açıdan kahramanlarıdır. Çünkü insanoğlu ahlâkî faziletleri, güzel davranışları teorik anlatımdan çok, fiilî tatbikattan öğrenir ve hayata geçirirler.¹¹⁷

Mısır’ye göre güzel ahlâk; iman, amel, ihlâs, zikir, ihsân, tevazu ve nasihattir. Ayrıca güzel ahlâk tasavvuf, cömertlik, mürüvvet, rıza, sabır, Allah’ı sevmek ve O’ndan korkmaktır. Bu sayılanlar ise ancak Hz. Âdem’in ilmüne sahip insanlara vergilidir. Bu ilim ledünnî ilimi olup amel-i sâlihînin neticesi olarak zuhur eder. Çünkü Peygamberimiz (s.a.s.): “Her kim bildiğiyle amel ederse, Allah onu bilmediği şeylerin ilmüne varis kılar”¹¹⁸ buyurmuşlardır. Bu noktadan yola çıkan müellif, Ahlâk-i hamîdenin ancak ledünnî ilme sahip olan kimsede bulunabileceğini söyler.¹¹⁹

Kalbin iyileşmesiyle bedenın fiilleri ve nefsin huyları da iyileşir. Kalbin ifsat olmasıyla beden ve nefis de ifsat olur. Çünkü imanın merkezi kalptir. İnsanın kalbi iman için muhkem bir kale gibidir. İblîs ise o kaleye girip ortalığı fesada vermeye çalışan çok azılı bir düşmandır. İnsanın iman kalesi mesabesindeki kalbin korunması, şeytanın oraya giriş yollarını iyi bilmek ve buna mâni olmaktan geçer. Şeytanın kalbe giriş yolları; öfke, şehvet, haset ve hırs, tamahkârlık, acelecilik, yoksulluk korkusu ve cimrilik şeklinde sıralanmıştır.¹²⁰ Peygamberimiz (s.a.s.): “Âdemoğlunun bedeninde bir et parçası vardır ki o düzelirse bütün beden düzelir, o bozulursa bütün beden de bozulur. Dikkat edin, o kalbdır”¹²¹ buyurmuştur.¹²² Kalpte zühd, takva ve ihlâs, var olduğu sürece beden sâlihî amelle, nefis ise güzel davranışlarla ile sıhhat bulur.¹²³

SONUÇ

¹¹⁵ Mustafa Çağrırcı, “Ahlâk”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/1-9; Hulusi Arslan, “Kınalızâde Ali Efendi’de Ahlâk-Din İlişkisi”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (24 Mart 2014), 63; Erdoğan Köycü, “Âyet ve Hadislere Göre Ahlâk Din İlişkisi”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (30 Haziran 2017), 35.

¹¹⁶ el-Ahzâb, 33/21.

¹¹⁷ H. Kâmil Yılmaz, “Güzel Ahlâk ve Model”, *Altınoluk Dergisi* 278 (2009), 6.

¹¹⁸ Aclunî, *Keşfü’l-Hafâ*, 2/265.

¹¹⁹ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 41.

¹²⁰ H. Kâmil Yılmaz, “Kalbi Şeytan ve Nefse Kaptırmamak”, *Altınoluk Dergisi* 270 (2008), 6; İsmail Kılıç, “Kur’an’da Şirk ve Acele Azap Talebi”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (24 Temmuz 2019), 300.

¹²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Şâhih*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), İman, 39.

¹²² Mısırî, *Mevâid*, 2014, 106; H. İbrahim Şahin, “Kalbe Dâir”, *İslâm Medeniyeti Mecmuası (İslâm Medeniyeti)* III/29 (1973), 8-9.

¹²³ Mısırî, *Mevâid*, 2014, 107.

Mısırî nisbesiyle tanınan Malatyalı Muhammed/Mehmed Niyâzî-i Mısırî, Osmanlı duraklama döneminin mutasavvıf, şair ve din âlimidir. Anadolu'nun farklı şehirlerinde ve Mısır'ın başşehri Kahire'de şer'î ve tasavvufî ilimleri öğrenmiştir. Anadolu'ya döndüğünde Halvetî şeyhi Elmalılı Ümmî Sinan'a intisap ederek manevi yolculuğunu onunla ikmal etmiştir. Toplumun dertleriyle hemhal olan Mısırî'nin halk arasında seveni çok olduğu gibi düşmanları da çok olmuştur. Kadızâdeli Mehmed Vanî Efendi'nin etkisinde kalan IV. Mehmed döneminde açık zikir ve deveran yasaklanmıştır. Bu gergin ortamda Mısırî, önce Rodos'a akabinde Limni adasına sürgün edilmiştir. On beş yıl kaldığı Limni'den dönüşünde, bu defa II. Ahmed'in emriyle yeniden Limni'ye sürülmüştür. Şeyh Mısırî, 1105/1694 yılında Limni'de vefat etmiştir.

Şeyh Niyâzî-i Mısırî'nin mensubu olduğu Halvetiyye tarikatı, Ehlibeyt sevgisine bağlılığıyla bilinen bir tarikattır. Halvetîlik, ilk kurucusundan başlayarak Türk kökenli şeyhler tarafından temsil edilmiştir. Bu bağlamda Şeyh Mısırî de söz konusu tarikatın kendi adıyla anılan Mısırî kolunu kurmuştur. Mısırî, ilmi ve fikri derinliği bakımından Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye, şairlik kudreti açısından Yunus Emre'ye kıyaslanmıştır. Bazısı Arapça olmak üzere çok sayıda eser kaleme alması, onun ilmi derinliğini gözler önüne sermektedir.

Çalışmada; Mısırî'nin şahsiyeti ve düşünce yapısını daha iyi kavrayabilmek adına doğup büyüdüğü dönemin siyasi yapısına ana hatlarıyla temas edilmiştir. Yedi Osmanlı padişahının hüküm sürdüğü bu dönem Osmanlı tarih araştırmacıları tarafından Duraklama Dönemi olarak nitelendirilmiştir. Söz konusu dönem Osmanlı Devleti'nin fetih politikasını sürdürdüğü bir dönem olmuştur. Fetih gayesiyle başta İran ve Avusturya olmak üzere Rusya, Lehistan ve Venedik ile uzun süreli masraflı harpler gerçekleştirilmiştir.

XVII. yüzyılda dış politikada bu gelişmeler yaşanırken içte ekonomik ve siyasi istikrarsızlık mevcuttur. Söz konusu dönemde çok sık yaşanan cülus merasimleri, devlet hazinesini boşaltırken, devlet mekanizmalarında rüşvet ve suiistimaller de artmıştır. Ayrıca değişik sebeplerle askeri sınıfların başını çektiği isyanlar, devleti ve toplumu derinden sarsmıştır. Devletin içinde bulunduğu bu vaziyetten cesaret alan bazı çevreler isyan hareketlerine kalkışmışlardır. Köprülülerin sadaret makamına getirilmesinden sonra Osmanlı Devleti, içte ve dışta eski kudretli günlerinin sinyallerini verse de Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın attığı yanlış adımlar her şeyi altüst etmiştir. II. Viyana bozgunundan sonra yenilgiler ardı ardına gelmiş, yüzlerce yıllık Osmanlı yurtları birer birer elden çıkmıştır. Müellifimiz Mısırî böyle çalkantılı bir devirde yaşamıştır.

Bu çalışmada genellikle müellifin "Mevâidü'l-İrfân" adlı eserine bağlı kalmak suretiyle onun dini tasavvufî görüşlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda Mısırî'nin ilim, ârif ve nitelikleri, şeriat-tarikat-hakikat anlayışı, seyr-i sülûk, nefsin mertebeleri, ibadet, zikir ve güzel ahlâk ile fikirlerine yer verilmiştir. Niyâzî-i Mısırî'ye göre güzel ahlâk, Hz. Âdem'in ilmi olan ledünni ilme sahip olan kişide tam anlamıyla zuhur eder.

Müellifin, tasavvufî akımların büyük ilgi gösterdikleri şeriat ve hakikat ikilemiyle alakalı orijinal değerlendirmeler yaptığı görülür. O, ayrıca nefsin mertebelerine de yer vermiş ve "nefsini bilen kişinin Rabbini bileceği" kanaatine varmıştır. Ona göre savaşta komutan gerekli olduğu gibi nefis cihadında da salike bir mürşid gereklidir. Müellif, nefisle mücadelenin, kâmil iman ile halisane şekilde şeriatla amel etmeyi gerektirdiğini ifade etmiştir. Ona göre üşengeçlik ve riyadan uzak, yalnız Hak Teâlâ'nın rızasını gözeterek yapılan ibadet gidilecek menzile uçarak gitmek gibidir.

Mısırî'ye göre zikir, faziletli bir ameldir. Gizli zikir aşikâr yapılarına göre daha faziletlidir. Ancak açık olarak icra edildiğinde, başkalarını da zikretmeye teşvik edeceğinden bu tarz da tercih edilebilir. Zikir, kemal derecesine ulaşmak isteyen müminler için çok değerlidir. Çünkü zikir, sabır ve sebat gösterilerek devamlı icra edilirse, onu yapan müminin yüce manevi makamlara ulaşmasına vesile olur.

Kısaca, Mısırî'nin yukarıda yer alan tasavvufun ana konuları hakkında genellikle Kur'an ve sünnete muvafık fikirler ileri sürdüğü görülmektedir. Niyâzî-i Mısırî, fikri ve irfanıyla hem kendi çağında hem de günümüzde binlerce insanı etkilemiş bir gönül insanıdır. O, fakir ve fukaranın haliyle hemhal olduğu gibi dönemin siyasi ortamından da uzak kalmamıştır. Bir Hak ve halk adamı olarak idarecileri açıkça eleştirdiği için defalarca sürgün edilmiş, hayatını da sürgün gönderildiği Limni'de noktalamıştır (1105/1694). Onun dini ve tasavvufi kimliği, Yunus Emre tarzında yazdığı şiirleri aracılığıyla Türk-İslam kültür tarihinde yerini her zaman muhafaza edecektir.

KAYNAKÇA

- Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Abdurrahman Şeref. Osmanlı Devleti Tarihi: (Târîh-i Devlet-i Osmâniyye). sad. Musa Duman. İstanbul: Gökkuşbuğu, 2005.
- Aclunî, İsmail b. Muhammed. Keşfü'l-Hafâ. Beyrut: Dar-u İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1351.
- Altıntaş, Hayrani. "İbn-i Sînâ Düşüncesinde Tasavvufi Kavram Olarak Ârif ve İrfan". Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu, 109-117.
- Altıparmak, Ö. Faruk. "Tarikat Geleneğinde Mürit-Mürşit İlişkisi". Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 14 (2005), 37-55.
- Arslan, Hulusi. "Kınalızâde Ali Efendi'de Ahlâk-Din İlişkisi". İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/2 (24 Mart 2014), 49-65.
- Aşkar, Mustafa. "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 39/1 (01 Nisan 1999), 535-563. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000810
- Aşkar, Mustafa. Niyazi-i Mısri ve Tasavvuf Anlayışı. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1998.
- Attar, Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b Ebû Bekr İbrâhîm-i Nîsâbü'rî. Evliya Tezkireleri. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabcacı Yayinevi, 2007.
- Ayış, Mehmet Şirin. "Sünbül Sinan ve Atvâr-ı Seb'a Risalesi Bağlamında Nefis Mertebeleri". Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 7/13 (30 Nisan 2017), 119-138. <https://doi.org/10.29029/busbed.310642>
- Bilgin, A. Azmi. "Yesevîlikte Zikir ve Sema". Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu II/ (2016), 1368-1378.
- Bilgiz, Musa. "Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alanı". Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 25 (30 Haziran 2006), 209-236.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. el-Câmi'u's-şâhîh. nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Bursalı Mehmed Tahir Efendi. Osmanlı Müellifleri. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınları, 1972.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. Kenz-i Mahfî Risâlesi (Muhtevâ ve Tahlîli). haz. Engin Söğüt. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Cebecioğlu, Ethem. "Niyaz-i Mısri'ye Göre Hz. Musa ve Hızır Kıssası: Çocuğun Öldürülmesi". *AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 1/1 (01 Aralık 2016), 49-78.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yay., 5. Basım, 2009.

Cevdet Paşa, Ahmed. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

Çağrı, Mustafa. "Ahlâk". *DİA*. 2/1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Çelik, İsa. "Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* V/12 (2004), 25-52.

Çelik, Yusuf. "Kur'an'da İbadet". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (01 Temmuz 2014), 203-221.

Çetin, Nuran. "Halvetîlik'te Cehrî Zikir Usûlü ve Mûsikî -Amasya'daki Halvetî Tekkeleri-". *Geçmişten Günümüze Uluslararası Dinî Mûsikî Sempozyumu*, 185-196.

Çetinkaya, Bayram Ali. "Hoca Ahmed Yesevî Öğretisinde Âlim ve Ârif Olguları". *Pîr-i Türkistân Hoca Ahmet Yesevî*, 213-242.

Çolak, Songül - Aydar, Metin. "Savaş ve Propaganda: 1683 Viyana Kuşatması Üzerine Bir Değerlendirme". *Belleten* 84/301 (11 Aralık 2020), 1045-1096. <https://doi.org/10.37879/belleten.2020.1045>

Danişmend, İsmail Hâmi. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

Defterdar, Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)*. haz. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Demirdaş, Öncel. "Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'inde Şeriat, Tarikat ve Hakikat". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8/4 (31 Aralık 2019), 2501-2521. <https://doi.org/10.15869/itobiad.617665>

Derin, Fahri Çetin. *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'nâme'si (Tahlil ve Metin Tenkidi)*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1993.

Edirnevî, Mehmed b. Mehmed. *Nuhbetü't-Tevârîh ve'l-Ahbâr, Târîh-i Âl-i Osmân (Metinleri, Tahlilleri)*. haz. Abdurrahman Sağırlı. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.

Erdoğan, Kenan. *Niyazi Mısri: Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanı (tenkitli metin)*. Ankara: Akçağ Yay., 2008.

Gürer, Dilâver. "'Sûffî' İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve 'Makâmâtü'l-Ârifn'i". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* II/6 (2001), 119-158.

Güzel, Abdurrahman. "Ahmet Yesevî'nin Fakr-Name'si ile Hacı Bektaş Veli'nin Makâlâtı'nda Dört Kapı-Kırk Makam'ın Mukayesesi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* II/2 (1995), 6-12.

Halife, Mehmed. *Tarih-i Gilmânî*. sad. Ömer Karayumak. İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1976.

Hammer, Joseph Freiherr von. *Büyük Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

İdiz, Ferzende. "Tasavvufta İlm-i Zahir-İlm-i Batın Anlayışı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (30 Haziran 2006), 237-260.

İlgürel, Mücteba. "Ahmed I". *DİA*. 2/30-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

İlgürel, Mücteba. "Ahmed II". *DİA*. 2/33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. el-Muvaţta'. nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf. Kahire: y.y., 1382/1962.
- İnbaşı, Mehmet. "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Masraf Defteri". Erzurum Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 12 (1999), 277-287.
- Kahraman, Hilal - Günday, Şeref. "Kâtip Çelebi Düşüncesinde İlim Kavramı ve Önemi". Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 23/4 (31 Aralık 2019), 1471-1480.
- Karaçelebizâde, Abdülaziz. Ravzatü'l-Ebrâr. Bulak, 1248.
- Karaismailoğlu, Adnan. "Bilgin, Arif, Aşık ve Şair Mevlana". Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu II/ (2010), 581-586.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. Carl Gustav Jung'un Kehf Suresi Tefsiri. Malatya: Mengüceli Yayınları, 2006.
- Kâşânî, İzzeddîn Mahmûd bin Ali. Tasavvufun Ana Esasları (Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye). çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010.
- Kâtib Çelebi. Fezleke. 2 Cilt. İstanbul: Cerîde-i Havâdis Matbaası, 1869.
- Kaval, Musa. "Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Nefis Kavramı". Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 4/2 (02 Haziran 2011), 149-163. <https://doi.org/10.12780/UUSB96>
- Kavruk, Hasan. "Hatıraları Işığında Niyâzî-i Mısırî". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 39 (2009), 395-409.
- Kaya, Mahmut. "İhsâü'l-Ulûm". DİA. 21/549-550. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kazalak, Kadir - Gündüz, Tufan. "II. Osman'ın Hotin Seferi (1621)". Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 14 (2003), 129-144.
- Kelabazi, Ebu Bekr Muhammed b İbrahim el-Buhari. Doğu Devrinde Tasavvuf. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1979.
- Kılıç, İsmail. "Kur'an'da Şirk ve Acele Azap Talebi". İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi 5/2 (24 Temmuz 2019), 299-312.
- Kökver, Mahmut. "'Hatırlama' ve Kur'an'i Bağlamda 'Zikir' İlişkisi". Journal of Analytic Divinity 2/3 (15 Aralık 2018), 48-62. <https://doi.org/10.46595/jad.490992>
- Köycü, Erdoğan. "Âyet ve Hadislere Göre Ahlâk Din İlişkisi". BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/1 (30 Haziran 2017), 35-53.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. Tasavvuf'un İlkeleri (Risâle-i Kuşeyri). çev. Tahsin Yazıcı. 2 Cilt. İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1978.
- Kutluer, İlhan. "İlim". DİA. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kutluer, İlhan. "Makamatü'l-Arifin: İbn Sina Felsefesinde Mistik Terminoloji Sorunu". Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu Bildiriler I/ (2009), 29-50.
- Mahmoud, Ramy. "صورة الجنة والنار في الاعتقاد الإسماعيلي". Kilitbahir 17 (18 Eylül 2020), 204-222. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4033479>
- Mekki, Muhammed b Ali b Atıyye el-Harisi Ebu Talib el-. Kûtu'l-Kulûb: (Kalplerin Azığı). çev. Yakup Çiçek - Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2003.
- Mısırî, Muhammed Niyâzî-i. Mevâidu'l-İrfân (İrfan Sofraları). çev. Süleyman Ateş. Ankara: Emel Matbaası, 1971.
- Mısırî, Muhammed Niyâzî-i. Mevâidu'l-İrfân (İrfan Sofraları). çev. Süleyman Ateş. Malatya: İnönü Üniversitesi, 2014.
- Mısri, Niyazi. Kaside-i Bürde Tesbi'i. thk. Musa Yıldız. İstanbul: Elif Yayınları, 2007.
- Mustafa Nuri Paşa. Netâyic ül-Vukuat. sad. Neşet Çağatay. 4 Cilt. Ankara: TTK, 1992.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. el-Câmi'u'ş-şâhîh. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.

- Naîmâ, Mustafa. Naîmâ Târihi. sad. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1967.
- Ortaylı, İlber. "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine". Osmanlı Araştırmaları 02/02 (01 Aralık 1981).
- Özcan, Abdülkadir. "Süleyman II". DİA. 38/75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özdemir, Ahmet. "Kur'an'da İhlas". Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/2 (01 Aralık 2015), 153-166.
- Özler, Nurten. Tasavvufta Hızır Telakkisi ve Niyazi Mısri'nin Hızır Risalesi. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Öztuna, Yılmaz. Sultan Genç Osman ve Sultan IV. Murad. Ankara: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Paksoy, Kezban. "Nişânı Nişânsızlık Olan Bir Figür Yâhut Niyâzî Mısırî Dîvânında Ârif". Milli Kültür Araştırmaları Dergisi 2/2 (31 Aralık 2018), 158-169.
- Papp, Sandor. "Zitvatorok Antlaşması". DİA. 44/472-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Peçevî, İbrahim. Târih. sad. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- Râkım, İbrahim. Vâkiât-ı Niyâzî-i Mısırî (inceleme-metin). haz. Kâmil Beki. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Râzî, Fahrüddîn er-. Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb. çev. Lütfullah Cebeci vd. 23 Cilt. Ankara: Akçağ Yay., 1. Basım, 1993.
- Refik, Ahmed. Kadınlar Saltanatı. 4 Cilt. İstanbul: Kitabhâne-i Hilmi, 1923.
- Sahillioğlu, Halil. "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzîlnâmesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)". Türk Tarih Belgeleri Dergisi 2/3-4 (1965), 1-36.
- Şahin, Eyüp. "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçiş ve Kabulü". Diyanet İlmî Dergi 52/1 (01 Mart 2016), 151-166.
- Selvi, Dilaver. "Her Ayetin Bir Zahiri Bir Bâtını Vardır' Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 11/2 (01 Nisan 2011), 7-41.
- Silahdar, Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Silâhdar, Mehmed Ağa. Zeyl-i Fezleke (Tahlil ve Metin). haz. Nazire K. Türkal. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.
- Solakzâde, Mehmed Hemdemi Çelebi. Solakzâde Tarihi. İstanbul: Maarif Nezâreti, 1880.
- Soysaldı, H. Mehmet. "Kur'an'da İbâdet ve Zikir Kavramları". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3 (1998), 1-32.
- Şahin, H. İbrahim. "Kalbe Dâir". İslâm Medeniyeti Mecmuası (İslâm Medeniyeti) III/29 (1973), 8-9.
- Şeker, Mehmet Yavuz. "İtminan Ayeti Özelinde Kalbin Zikri ve Sükûneti". Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 21 (03 Haziran 2013), 93-124.
- Taberi, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid. Taberi Tefsiri. çev. Hasan Karakaya - Kerim Aytekin. 9 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Tenik, Ali - Göktaş, Vahit. "Tasavvufi Düşüncede Zikir ve Zikrin Benlik İnşâsına Etkisi". Toplum Bilimleri (Dergi) VIII/15 (2014), 263-286.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. Sünen. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

- Topçular Kâtibi, Abdülkâdir (Kadrî) Efendi. Târih. haz. Ziya Yılmaz. Ankara: TTK, 2003.
- Tunç, Cihat. "İslam Dininde Zikir ve Dua". Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/5 (01 Ocak 1988), 31-42.
- Turan, Mustafa. "II. Viyana Muhasarası: Osmanlı Devleti'nde Siyasi, İdari ve Askeri Çözülme". Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 9 (1998), 389-429.
- Türcan, Talip. "Şeriat". DİA. 38/571-574. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 10. Basım, 2011.
- Yaşaroğlu, Hasan. "Osmanlı'da Bir Darbe ve Tahlili: Genç Osman Örneği". Turkish Studies 8-7/ (2013), 705-732.
- Yılmaz, Ali. "Elmalılı Ümmî Sinan Divanı'nda İrfan ve Ârif Kavramları". Elmalı İrfan ve Sevgi Şehri (Sempozyum), 19-31.
- Yılmaz, H. Kâmil. "Cihâd-ı Ekber En Büyük Cenk". Altınoluk Dergisi 285 (2009), 8.
- Yılmaz, H. Kâmil. "Güzel Ahlâk ve Model". Altınoluk Dergisi 278 (2009), 6.
- Yılmaz, H. Kâmil. "İhlâs Terbiyesi". Altınoluk Dergisi 299 (2011), 8.
- Yılmaz, H. Kâmil. "Kalbi Şeytan ve Nefse Kaptırmamak". Altınoluk Dergisi 270 (2008), 6.
- Yılmaz, H. Kâmil. "Zikir ile Kullukta Takvâya Ermek". Altınoluk Dergisi 291 (2010), 11.
- Yılmaz, Hulusi. "Halvetilik ve Anadolu Aleviliği İlişkisi Çerçevesinde Pir Ahmet Efendi Ahfadına Genel Bir Bakış". Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi 2/2 (25 Şubat 2014), 121-130.
- Yurdağür, Metin. "Cefr". DİA. 7/215-218. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. ed. Erhan Afyoncu. çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 1. Basım, 2011.